

ДУШАН ПАРАВАЦ

ДОБОЈСКИ ЛОГОР
(1915 – 1917)

ДУШАН ПАРАВАЦ

ДОБОЈСКИ ЛОГОР
1915-1917.

Издавач:
РАДНА ОРГАНИЗАЦИЈА »ГЛАС КОМУНА« И
РАДИО–ДОБОЈ
У ДОБОЈУ

За издавача:
СЛОБОДАН БАБИЋ

Рецензенти:
Проф. др ТОМИСЛАВ КРАЉАЧИЋ
СТЕВО ЋОСОВИЋ

Уредник:
ПАВЛЕ СТАНИШИЋ

Лектор:
СТИПО КЉАЈИЋ

Ликовни и технички уредник:
ТАТЈАНА БУРЗАНОВИЋ

Добој, маја 1990. године

ДУШАН ПАРАВАЦ

ДОБОЈСКИ ЛОГОР
(Хроника о аустроугарском логору интернираца у Добоју
1915-1917. године)

УЗ ОВО ИЗДАЊЕ

Како пјесник рече: задоцњела суза је ипак канула – осим краћег, али потресног казивања о аустроугарском логору интернираца у Добоју у ЦРНОЈ КЊИЗИ Владимира Ћоровића (1920) Српско-православна црквена општина у Добоју је 1938. године о томе издала »Споменицу 1915-1917«. У том инмеморијалном списку казано је пуно, али не и довољно о овом злочину геноцида над недужним и немоћним народом, старцима, женама и дјецом.

Користећи драгоцјене чињенице из »Споменице« као основу, уз додатну корисну сугестију њеног главног уредника и организатора прикупљања података о злочину у Добоју, адвоката доктора Јове С. Дракулића, припремио сам 1970. године нешто шири рукопис за књигу ЛОГОР СМРТИ, коју је издала Новинска установа »Глас комуна« у Добоју.

Тираж од 3000 примјерака био је недовољан да би књига дошла у руке свих оних који су је жељели. А онда се јавила идеја, нарочито из горњег Подриња и источне Херцеговине, па и из Добоја, да се она доштампа. Тако сам, уз подстицај и помоћ неколико познатих личности из културног живота, којима је близак свијет историје наших народа, а према логору у Добоју и неким другим из тог периода, осјећају посебне емоције (др Васа Чубриловић, др Петар Опачић, др Владимир Дедијер, познати историчари из Београда, др Алекса Илић из Новог Сада, Божидар Мићић, Стево Ћосовић, др Томислав Краљачић, Миланко Реновица, из Сарајева и други), от-

почео рад на припремама овог издања. Желим да се тиме, макар скромно и још једном »задоцњелом сузом«, до сада непознатим фаткима одужим читаоцима, али прије свега невиним жртвама аустроугарске тираније.

Дат је и краћи осврт на повод и ток аустроугарске окупације, до анексије Босне и Херцеговине, сарајевског атентата на престолонасљедника Ф. Фердинанда и напада Аустроугарске на Србију, што је у првом издању недостајало.

Накнадно пронађени материјали у архивама, казивања преживјелих жртава логора и неких очевидаца говоре о беспримјерној тортури (»једна од три највеће народне патње у првом свјетском рату«) коју је окупатор вршио над народом на обали ријеке Босне, код Добоја.

У интересу историјске истине, и хуманизма, неопходно је наставити истраживање о добојском логору интернираца – његовом настанку, трајању, ликвидацији и, нарочито, узроцима и посљедицама.

Ово издање излази у 75. годишњици логора и у тешким тренуцима за Југославију која је створена у крви и на костима тог народа и милиона других родољуба јужнословенских земаља, које су се затим 1918. године ујединиле. И данас, седам деценија након тог великог историјског чина, јављају се мрачне силе које оштре зубе и каме да би се поново, као оно 1941, пролила крв и народи разјединили. Нека зато и ова црна хроника буде опомена и упозорење куда води такво безумље.

Аутор

КРАТАК ОСВРТ НА АУСТРОУГАРСКУ ОКУПАЦИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Након готово пет вијекова владавине на Балкану Отоманска Империја је на овом тлу почела да одбројава посљедње дане. Већ од тридесетих година прошлог вијека побуне и устанци сељака због аграрних терета и злоупотреба (Поп-Јовичина буна у дервентском и градачачком крају 1834. и др.) постају све шири и масовнији. Племена источне Херцеговине, ослањајући се на Црну Гору, учесталим бунама присиљавају турске власти да пристану на нека олакшања аграрних терета и самоуправу племена; у многим срезовима у Крајини и средњој Босни јављају се такође масовни покрети сељака.

Немоћ Турске да угуши устанке користила је више Аустрији него самим устаницима. Потпомогнута од Њемачке, Аустрија је од почетка развила живу дипломатску активност да би остварила своје претензије на Босну и Херцеговину. У томе је и успјела. Након неуспјеха устанка у Босни и Херцеговини, који је трајао од 1875. до 1878. године, Конгрес великих сила у Берлину ријешио је 13. јула 1878. године да Аустрија окупира Босну и Херцеговину и њоме управља.

Запосједање земље почело је 29. јула 1878, а завршено 20. октобра те године. Окупациона војска је свугдје наишла на отпор муслиманског становништва, али су тај отпор, уз знатне жртве, сломиле надмоћне аустроугарске регуларне трупе.

Аустро-Угарска Монархија долази у Босну и Херцеговину као освајачка империјалистичка сила с тежњом да од ње створи основу за даље продирање на Балкан; томе циљу она прилагођава сву своју политику у окупираним земљама. Користи се свим расположивим средствима: дипломатијом, војском, жандармеријом, бирократским апаратом, вјерским, школским и другим институцијама.

Важно мјесто у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини представљао је рад на развоју саобраћаја и индустрије ради експлоатације њених природних богатстава.

Мотиви окупације Босне и Херцеговине

Аустроугарска је окупирала Босну и Херцеговину из политичких, стратегијских и привредних мотива.

Политички циљ окупатора био је да се спријечи уједињавање Босне и Херцеговине и Србије јер би се тиме створила јака славенска држава на југу Монархије, која би била атрактивна за њене јужнословенске поданике.

Стратешки циљ окупације био је да се обезбиједи залеђе за Далмацију и створи повољна позиција за даљи продор Аустроугарске на Балкан.

У привредном погледу, Аустро-Угарска Монархија је жељела да дође до природних богатстава Босне и Херцеговине, тј. до јефтине радне снаге и да у Босни и Херцеговини обезбиједи тржиште за своју индустријску робу.

Тек што је ступио на тле Босне, окупатор је отпочео ужурбане припреме за експлоатацију њеног шумског и рудног богатства. То се види из писма које је државни министар финансија у Бечу Hofmann 31. августа 1879. године упутио поглавару Босне и Херцеговине генералу вон Würtembergu у Сарајеву:

»Посиједање угљених поља која леже у близини главног града, како је то наредила Ваша краљевска Висост, могу да оцијеним само као врло корисним. Свакако ће бити препоручљиво да центар за копање угља буде што ближе граду, јер су трошкови транспорта угља много већи него ли и само његово вађење...«.

Министар Hofmann истовремено обавјештава поглавара Босне и Херцеговине да врши припреме за слање у ове крајеве рударских радника који би започели експлоатацију угља. Већ 7. новембра 1879. године из Команде мјеста у Броду Земаљској влади у Сарајево стиже депеша:

»Чиновник и 20 рудара стижу 8. новембра у Кисељак«.

Експлоатација великог природног богатства Босне и Херцеговине почиње...

У времену од 1878. до 1905. године у Босни и Херцеговини је основано 115 важнијих рударских, шумских и других предузећа и банака.

Отпор аустроугарској управи

Окупациона управа већ од почетка наилази на незадовољство и отпор домаћег становништва. У извјештајима о расположењу народа према новој власти, њеној управи и наметима, који су из окружних области стизали Земаљској влади, и обратно, било је већ с почетка готово аларамантних упозорења. Према тим извјештајима, већ на старту владавине, окупаторским властима је пријетила активнот Васе Пелагића и многих других угледних личности и родољуба.

»Како сам обавијештен из поузданих извора, шири се отпор сељака против давања приноса својим господарима земље, а кривицу за упорност у томе сносе у првом реду агитатори који их са успјехом побуђују« – стоји у депеши Земаљске владе упућеној 9. IX 1879. године Окружној области у Бањалуци«. Међу најревносније агитаторе из ових крајева убраја се архимандрит Васо Пелагић из Бање Луке.

Позивам Окружну област да у овом правцу поведе увиде, па ако установи да су наводи тачни, Пелагић има бити стављен пред суд и ја о томе бити обавијештен.«*

Послије овог упозорења Пелагића је полиција у стопу партила и малтретирала.

Непосредно након окупације, године 1878, у чланку »Аустрија као цивилизатор у Босни и Херцеговини«, објављеном у новосадској »Стражи«, Пелагић између осталог пише:

»Дакле, догодило се оно што се унапријед могло предвидјети: велика аустријска војска посјела је цијелу

* Васо Пелагић, Изабрана дјела III, »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1971.

Босну и Херцеговину. Докле ће трајати ова окупација то је данас тешко погодити; на догледу су нови крупни политички заплети, а ко зна шта нам још може донијети прољеће...

Као год што је Аустрија признала да је економски турски поредак законит, тако је исто признала да је законит и политички турски поредак. Она је усвојила све турске законе, а гдје год је могла задржала је и турске чиновнике. Она признаје, усваја и практикује даље цијели како економски тако и политички турски поредак, па је чак и саме турске органе задржала, а онда настаје питање каквога смисла има та цијела окупација и у чему се управо састоји та цивилизација што је Аустрија доноси.

Но, вели се, ово је само привремено, доцније ће Аустрија све друкчије уредити...«.

Тако је и било.

Снажно незадовољство окупационом управом посебно је дошло до изражаја у устанку у Херцеговини, 1882. године. Повод за избијање устанка био је доношење војног закона према коме су поданици Босне и Херцеговине морали да служе у аустроугарској војсци, а узрок тежње да се Босна и Херцеговина ослободи аустроугарске владавине. У устанку су заједнички учествовали Срби и Муслимани, па су аустроугарске трупе уложиле много напора да устанак угуше. Послије тога управа предузима најразличитије мјере да спријечи српско-муслиманску сарадњу и да међу њима изазива антагонизам.

Па иако је устанак угушен, отпор није престао. Носиоци отпора српског народа биле су црквено-школске општине, које су водиле борбу за црквено-школску аутономију, која је завршена 1905. године. Циљ те борбе био је да српски народ у Босни и Херцеговини очува свој културни и национални идентитет. Сличан покрет за вакуфску аутономију воде и Муслимани од 1899. до 1908. године.

Како су у Босни и Херцеговини окупационе власти поступале према народу, показује МЕМОАР који је 1886. године Васа Пелагић, са митрополитом Савом *Косановићем* и војводом Пеком *Павловићем,* упутио ПРИЈАТЕЉИМА СЛОБОДЕ И ПРАВДЕ, ЧЛАНОВИМА ПАРЛАМЕНТА И УОПШТЕ ЗАСТУПНИЦИМА НАРОДА И ЈАВНОГ МИШЉЕЊА.*

---

* Васо Пелагић, исто, стр. 226.

»Господо представници народа и јавног мишљења!

Вама је познато да су велике силе Берлинским уговором наметнуле Херцеговини и Босни окупацију од стране Аустрије а у циљу да уведе ред.

Овако је ријешено иако је постојало увјерење да се народ тих провинција вазда гнушао Аустрије, иако се сасвим поуздано знало да Аустрија, од свога постанка па до данашњег дана, није имала праведну и поштену администрацију. Да ли се, господо, може дати другима оно што она сама нема?

Не може; зар није тако?

Дипломација је повјерила овај задатак Аустрији, иако је знала да Аустрија нема ни моралне ни умне способности да ослободи и унаприједи једну земљу.

Дипломација није имала у виду да се за чисте послове ишту и чисте руке, за поштено дјело да су потребни поштени органи; за подизање и унапређење једног народа да треба узвишени геније и достојанство.

Дипломација није узела у оцјену да Аустрији недостају ни једно од ових својстава и да их не може ни имати дотле докле је таква као што је данас, докле се налази и сама спутана у мреже језуита, бирократа и аристократа.

Пустићемо да дјела говоре. Да ли је Аустрија достојна и способна да ослободи, уреди и цивилизира један народ, као што је обећала у прокламацији у 1878. години, када се докопала Босне и Херцеговине? Познато је како је њена окупациона војска, чим је ступила у обје покрајине, унијела у исте неред, пустош и сјечу.

Свуда се народ са оружјем у рукама одупро продирању ове хорде и храбро се борио против ове варварске и заинтересоване окупације. Нападач је побиједио. Извршила се промјена. Намјесто извиканих Турака дошли су хришћански јањичари, у европском одијелу и бијелој марами. Ово је грозна али необорива истина за Аустрију. Оно што турски башибозуци нису учинили у временима револуције од 1875, 76. и 77. год., учинила је цивилизаторска окупација Аустрије. У то вријеме, поред других недјела, спаљене су вароши Бањалука, Сарајево, Брчко, Шамац, а да не ређамо и села. Од почетка Аустрија је унијела у Босну ужасан неред, сјечу, револуцију и несрећу. И да је дипломација била правична, требало је да нареди да из земље изађе окупациона војска и да се остави народу слобода, да се организира сам према својим потребама и знању, то се могло ставити под надзор једне

европске међународне комисије, као што је урађено за Конго и као што се до јуче радило са Румелијом.

Да ли је Аустрија и послије толико проливене крви ударила бољим путем?

Ова »ослободитељка«, коју ми нисмо звали, да ли је за ово осам година одржала своју ријеч? Она је говорила у прокламацији:

»Моји драги Босанци и Херцеговци! Ми долазимо као пријатељи да вас ослободимо, цивилизујемо, потпомогнемо ваш напредак итд«.

Но, њена дјела а још боље глобљења и кињења од стране администратора окупације данас јасно показују да је ова прокламација била тако написана само да обмане и наш народ и Европу. Ко код живи између нас, и близу нас, зна да је наше економско стање посрнуло. Само мали број, који нема ни 6 од стотине, напредује, а сељаци и радници, то значи 94 од стотине цијелог становништва, пропада и осиромашава сваким даном. С просвјетом стојимо као што је било под Турцима. Исто је тако и са слободом. Намножење језуита, шпијуна, жандарма и џелата није и не може бити јемство за напредак, слободу и цвјетање једног народа.

Но, рећи ће неко, подизање жељезнице до Мостара, Тузле и Сарајева зар није један знак напретка? Ми одговарамо да ове жељезнице имају само стратегијски циљ и експлоататорски, помоћу којих ове српске покрајине само ће бити још више угњетаване и цијеђене, а њихови богати рудници подизаће палате по Пешти и Бечу. Онај који друкчије мисли о нашим жељезницама, вара се јако и вара јавно мишљење...«.

Потписници МЕМОАРА затим наводе низ конкретних примјера аустроугарске тираније коју је спроводила већ током првих осам година своје владавине у Босни и Херцеговини:

– Окупатор је са стране довео џелате који су, уз високе награде, убијали устанике и друге слободољубиве људе који су се на било који начин супротстављали тиранији;

– Само монополом соли и дувана, који није постојао под Турцима, око милион и по становника, колико је првих година након окупације било у Босни и Херцеговини, било је оптерећено са осам динара;

– Под Турцима била је забрањена само једна историјска слика, слика Милоша Обилића који је убио султана

Мурата у бици на Косову, а нови окупатор је забранио све такве слике, новине и књиге;

– Народна школа била је слободнија под Турцима него доласком аустроугарског окупатора;

– Хапсане су пуније него што су биле под Турцима;

– Аустрија је одузела и оно мало самоуправе што је постојала под Турцима;

– Аустрија се богати, пуни своје кесе и свој трбух природним богатством које одвезе из Босне и Херцеговине...

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ*)

Са међународноправног становишта аустроугарска управа у Босни и Херцеговини се сматрала привременом, али је она од почетка настојала дјеловати као да је окупирана земља већ укључена у Монархију. Године 1882 – 83. први пут је у заједничкој влади расправљано о могућој – анексији Босне и Херцеговине.

Проглашење анексије за Монархију постало је неопходно да би спријечила утицај младотурске револуције у Босни и Херцеговини, који је јасно изражен заједничким захтјевом Српске и Муслиманске народне организације од 7. IX 1908. године да Босна и Херцеговина добије устав без промјене државноправног положаја. Тако је анексија проглашена 5. X 1908. године царском прокламацијом становницима Босне и Херцеговине...

Једнострано проглашење анексије изазвало је велику међународну кризу која се полако стишала пошто је Турска 26. II 1909. године, уз одређену материјалну одштету и повлачење аустроугарских гарнизона из новопазарског санџака, признала тај чин.

Тиме је и формално престао султанов суверенитет над Босном и Херцеговином а успостављен хабсбуршки.

Након анексије заоштрава се српско и југословенско питање. Због тога Аустроугарска приступа плановима да елиминише Србију као центар српског и југословенског окупљања.

---

* Енциклопедија Босне и Херцеговине, стр. 103, 104.

Сарајевски атентат *)

Непосредан повод за почетак рата против Србије за Аустроугарску је био атентат на престолонасљедника Франца *Фердинанда* на Видовдан, 28. јуна 1914. године. Био је то, међутим, само формалан повод за рат. Стварни разлог био је империјалистички карактер првог свјетског рата, дакле, подјела и поробљавање свијета.

Сарајевски атентат организовала је и извела група чланова »Младе Босне«, која је, заправо, представљала дио југословенског револуционарног омладинског покрета и који се у југословенским земљама развија од почетка 20. вијека. Тај покрет се по свом програму извјесно одвајао од постојећих политичких партија и организација, прихватајући социјалистичке, анархистичке и либерално-анархистичке идеје. Крајњи циљ био је – борба за социјално и национално ослобођење и уједињење јужнословенских земаља. Била је то тада већ снажна и у готово свим крајевима прихваћена – *југословенска идеја.*

»Млада Босна« је, као дио југословенског омладинског покрета, настала након анексије Босне и Херцеговине, 1908. године, и сачињавали су је припадници српског,

Сарајевски атентат: тренутак хватања Гаврила Принципа

»Ослобођење« 1. 8. 1989.

муслиманског и хрватског народа. Имала је велик број чланова – младобосанаца у свим крајевима ове аустроугарске провинције.

Једна група најодважнијих младобосанаца одлучила је да припреми атентат на престолонасљедника Фердинанда, иначе великог поборника рата против Србије. Припреме за атентат почеле су када је Фердинанд дошао у Босну, на маневре своје војске који су одржани у јуну 1914. године на граници Србије и Босне. Након завршетка маневара престолонасљедник је дошао у Сарајево, главни град покрајине, да би се сусрео са поглаварима цивилне власти и разгледао културно-историјске знаменитости овог града пуног оријенталних мотива. У том свом походу Фердинанд се понашао као прави цар, иако му је стриц Франц *Јозеф,* кога је требало да наслиједи, још жив.

На Видовдан, 28. јуна 1914. године, престолонасљедник Фердинанд са Илиџе, гдје је коначио, упутио се са супругом *Софијом* и пратњом у Беледију – градску вијећницу, гдје му је био приређен званичан дочек. У том тренутку група младобосанаца, добро припремљена и увјежбана, међусобно одана и конспиративна, ступа у акцију.

Данило *Илић,* организатор атентата, распоредио је двије тројке атентатора обалом Миљацке, од Банхе до Беледије. Прву тројку чинили су *Гаврило Принцип, Трифко Грабеж* и *Недељко Чабриновић,* а другу *Цвјетко Поповић, Васо Чубриловић* и *Мухамед Мехмедбашић.*

Прва тројка припремила је атентат у Београду, гдје је тајна организација српских официра »Црна рука« дала оружје и омогућила илегални прелазак границе из Србије у Босну. Аустроугарска је због те помоћи од стране »Црне руке« окривила Србију за атентат, мада »Црна рука«, као тајна организација, није могла заступати интересе званичне политике Србије.

На путу према Вијећници, код Ћумурије моста, Недељко Чабриновић покушао је атентат бомбом, али није успио. Након повратка из Вијећнице измијењен је план вожње и умјесто да скрене десно, код Латинске ћуприје (данас Принципов мост) и иде до Земаљског музеја, одлучено је да се кола врате истим путем – обалом до Војне болнице. Међутим, дошло је до грешке. Возач аутомобила, Чех *Леополд Сојка,* скренуо је десно возећи према првобитном плану. Због тога је поглавар Босне и Херце-

говине, *Оскар Потјорек,* који се налазио у том аутомобилу, наредио да се кола зауставе, те да се врате назад и продуже обалом према новом плану.

Тај застој искористио је Гаврило Принцип и из непосредне близине пуцао из револвера. Једним метком смртно је ранио Фердинанда а другим његову супругу Софију. Аутомобил је преко Принциповог моста одвезао до конака гдје је констатована смрт Фердинанда и Софије.

Послије атентата услиједила су, још тога дана, у Сарајеву и многим мјестима у унутрашњости Босне и Херцеговине и у Хрватској демонстрације против Срба: демолиране су њихове радње, вршена хапшења, вјешања, пљачке, силовања, па до масовног злочина геноцида над српским народом.

У Сарајеву је тога дана проглашен пријеки суд.

На смрт су осуђени Данило Илић, Вељко Чубриловић и Михајло Мишко Јовановић, а остали због малољетништва на временске казне. Гаврила Принципа је од смртне казне дијелио мјесец дана. Осуђен је на 20 година тешке тамнице коју је издржавао у Терезину (Чехословачка). У тешким оковима и условима Принцип је оболио од туберкулозе костију и умро у априлу 1918. године, непосредно пред крај рата и остварења југословенске идеје – формирање југословенске државе.

Напад Аустроугарске на Србију и почетак I свјетског рата

Српска влада је негирала да је била умијешана у припреме атентата, настојећи да избјегне сукоб са Аустроугарском, јер се била тек извукла из првог и другог балканског рата у којима је извојевала побједу уз велике жртве. Међутим, бечка влада поставила је Србији драстичан ултиматум од 10 тачака. Поред осталог, од српске владе се захтијева да одмах распусти Народну одбрану и друга национално-ослободилачка удружења; да отвори судску истрагу против учесника завјере од 28. јуна који се налазе на српској територији, с тим да у тој истрази учествују и представници аустроугарске царске и краљевске владе...

Српска влада није прихватила ултиматум, па је тако *28. јула 1914. године,* мјесец дана након атентата, Аустроугарска објавила рат Србији. Шестог августа Црна Гора се придружује Србији и објављује рат Аустроугарској. За помоћ Србији отпочела је припреме и Русија, али јој Њемачка одмах објављује рат. Тако ће ускоро у првом свјетском рату учествовати 28 земаља свијета.

Офанзива Аустроугарске против Србије у првој години рата завршила се потпуним сломом – прва на Церу, а друга на Колубари, која се сматра највећом побједом српске војске у првом свјетском рату. Агресор је био истјеран са територије Србије.

Послије овог пораза аустроугарских армија, до јесени 1915. године на фронтовима Србије није било неке веће активности.

НАЈМАСОВНИЈЕ ЉУДСКО УМИРАЊЕ

У доскорашњем центру, а данас већ старом дијелу Добоја, на малој хумци која доминира тим дијелом града, високо се издиже импозантан гранитни спомен–обелиск. Испод његовог масивног и широког постоља је велика гробница у којој у вјечној тами почивају посмртни остаци неколико хиљада људи – невиних жртава аустроугарске тираније. То је до сада једини материјални споменик једној људској трагедији, страшној физичкој и душевној тортури над више од четрдесет и пет хиљада људи – стараца, жена и дјеце из југоисточних дијелова Босне и Херцеговине, које аустроугарске окупаторске власти, у предвечерје свога краха, 1915–1917. године, депортоваше у логор у Добоју. Циљ окупатора био је да се, уклањањем српско-православног становништва из пограничног подручја између Србије и Босне и Херцеговине (горње Подриње, источна Херцеговина) и насељавањем на њихова огњишта неправославног живља, створи тампон-зона. Тај бедем би географски и физички изоловао, односно раздвојио Србе у Србији од Срба у Босни и Херцеговини, да би се тако олакшало спровођење стратешког програма асимиловања народа у овом дијелу Балкана.

И литерате, и хроничари, и репортери у генерацији послије првог свјетског рата учинише неопростив про-

Група интернираних Срба из источне Босне на путу у логор

пуст што за широку јавност, за историју, до сада не дадоше писани епос о овој добојској народној патњи, једном од три најмасовнија колективна људска умирања у нашој земљи у доба балканских ратова и првог свјетског рата. О томе ћемо прочитати једино нешто у »Црној књизи« дра Владимира Ћоровића (Сарајево, 1920) и инмеморијалном спису – »Споменици 1915. до 1917.« коју је 1938. године издала Српско-православна црквена општина у Добоју поводом изградње Спомен-костурнице. У »Споменици«, поред дирљивих пијетета, налазе се и фрагментарне биљешке о страхотама у логору. Ипак, и све то – и Спомен-костурница и »Споменица« – представља само једну и то »задоцњелу националну сузу која је пошла да кане« – како је то 1938. године рекао један сарајевски културни радник у поруци захвалности Добојлијама за напоре око подизања споменика.

Чак и многим Добојлијама до сада је било непознато да је њихово тле у једном тешком времену, прије седам и по деценија, било велика некропола невиних жртава и да се у унутрашњости мале хумке налазе посмртни остаци више од десет хиљада живота који се погасише мучењем, глађу, болешћу, под вјешалима и осталим средствима уништења, заснованим на фамозном аустроугарском начелу »дивиде ет импера« (завади па владај).

У »Споменици« налазимо потресне ријечи о логору и пијетете жртвама из пера неколико познатих културних радника и публициста у времену између два свјетска рата.

Под насловом »Добојска гробница«, познати сарајевски књижевник, покојни Боривоје *Јевтић,* поред осталог пише:

»У току рата знамо за три велике народне патње: ону у Албанији, која већ добија облике једне умјетничке епопеје, ону у Араду, заједничку Србима из Босне и Србије (послије покоља у Мачви), која готово није начета ни обичним биљешкама једног дневника; и ону, најзад, у Добоју, која је најћутљивија, иако свирепија од арадске... У добојском случају, у цјелини је остварен програм аустроугарске владе који је она у почетку рата ставила себи у задатак: једном заувијек скршити отпор српског племена, убити за сва времена свако национално осјећање његово...«.

У уводном напису »Споменице«, њен главни уредник, иначе истакнути културни радник Добоја и између два рата, данас адвокат у пензији, др Јово С. *Дракулић Бобан,* који је био организатор обимног и одговорног посла на писању »Споменице«, наговјештава читаоцима о беспримјерним страхотама које је сијала »аустро-угарска силина«.

»У зиму 1915. године – пише Дракулић – прогони српског народа у Босни и Херцеговини, нарочито у њеним пограничним крајевима, били су по својој нечовјечности и ужасној накани најобимнији, најстраховитији, најгори. У те суморне мрзле дане доведено је у Добој, у ропство, хиљаде људи, жена и дјеце. И сви побацани у загађене бараке, некадашње коњске штале. Ту настају најјезовитија и најнечовјечнија мучења. Хиљаде лешева разбацано је по добојским хумкама... Добојска трагедија је по својим многобројним жртвама, по невиној крви која је усахла, по својој језивости, по циљу којем је принесена – наш највећи народни жртвеник за слободу... А наш Добој, гдје оставише своје кости јунаци и прегаоци, тамо на ушћу Усоре и Спрече у ријеку Босну, поста наша најсуморнија костурница.«

У »Споменици« такође налазимо и неколико дирљивих литерарних прилога:

»Шкрипе лагерска кола..., дјечица су поредана уздуж и попријеко, па се старац боји да које не изгуби. На

гробљу чека разгрнуто њедро мајке земље. Велика, заједничка рака међу хиљаде свјежих гробова. Свештеник опојава и полијева вином влажну жуту иловачу. Чича лагано скида једно по једно дјетешце, реда их по мокрој раци, тетошећи их и милујући као мајка... Зачуђено и болно гледају очи гладне, напаћене дјечице. И као да питају. Старац оклијева да их прекрије земљом, као да чека да мећава од својих дивних звјездица отка бијели покров невиним жртвама.«

(Из »Сјећања« Јулке *Срдић–Поповић,* Београд)

Или:

»... А дојку стишће гладно чедо јаче,
Напоном задњих сила мати даде

Задњу кап млека чеду које плаче –
И сена смрти по њој тихо паде...«.

(Исаије *Митровић:* »Табор у Добоју«)

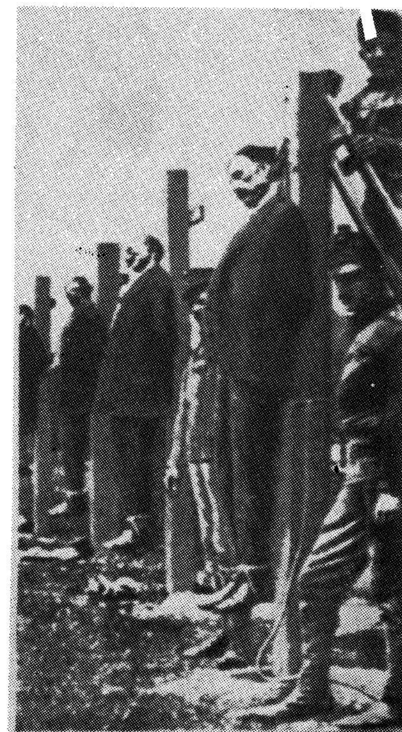
* * *

Користећи се подацима из »Споменице« и казивањима неколико интернираца, чинимо покушај да дамо што реалнији приказ тог тренутка великог народног страдања половином друге деценије овог вијека у Добоју. Искључује се, међутим, и најмања претензија да се тиме надокнади оно што је о логору писаним обликом требало да се каже и овјековјечи. Само је то блиједа слика о мјесту и начинима убијања људских обзира и живота, и остаје да важи као скроман прилог једном монументалном историјском некрологу о добојској народној трагедији.

КРАТКОТРАЈНА РАДОСТ

Изненадни продор српске и црногорске војске преко источне Босне – фочанског, чајничког, горажданског и рогатичког среза – надомак Сарајева, изазвао је буру одушевљења у народу. Мисао о слободи коју су гуслари у овим кршним крајевима вијековима будили, сада је била тако близу својој стварности. Старци, жене и дјеца, чији су здрави и снажни укућани прије овог радосног тренутка регрутовани у аустријску војску или су интернирани па тамо изгинули и помрли, дочекали су ослободиоце у загрљај, са сузама радосницама и поклицима, као да су ту, у прашњавим колонама драге војске и њихови синови и очеви. Али, та радост не потраја дуго, свега неколико недјеља, и нова ратна тактика окрену ослободиоце назад, према Дрини и Србији. Изненађен, захваћен пани-

Аустроугарски џелати су се сликали поред својих жртава

ком и страхом од најезде и одмазде окупатора из правца Сарајева, докле је био потиснут, босански свијет на брзину је купио најнужнију покретну имовину и кренуо за војском. Измучене од глади, пута, голе и босе, јер су успут напустили и оно што су били понијели, избјеглице су с ону страну Дрине прихваћене у српским домовима око Чачка и Ужица. Ту се убрзо од избјеглица – младића између 16 и 17 година, формира добровољачки одред у саставу српске војске, који већ неколико дана касније у првим борбама гине на бугарској граници.

Тако је још више спласнула нада избјеглица у скори повратак на своја огњишта, у Босну, да би се убрзо и готово сасвим угасила, јер је српска војска под притиском Потјерекове и Макензенове офанзиве отпочела дефинитивно да одступа у правцу мора. Са војском су кренуле и десетине хиљада избјеглица из Босне и Србије. Бескрајна колона избјеглица свакодневно се смањивала. Поред пута остајали су мртви и изнемогли старци и дјеца. Уз њих су остајали и њихови најближи, јер се мајка није могла растати од дјетета, унук од дједа, брат од сестре. Тај страшни пут водио је до Јадранског мора.

УМЈЕСТО КУЋАМА – У ЛОГОР

Тек што су стигли на обалу Јадрана, у тренуцима предаха и ишчекивања одлуке о даљем правцу кретања, од аустријских власти из окупираних крајева стиже наређење да се све избјеглице из Босне и Херцеговине имају јавити окупаторским војним властима »ради повратка кућама«.

И док се међу избјеглицама вршио попис за повратак, праћен колико радошћу што ће поново прекорачити прагове својих домова, макар и опустјелих, толико и сумњом у искреност окупатора, дотле су у сјеверном дијелу Босне, у Добоју, стотине километара далеко од њихових крајева, извлачени из барака и бацани у ријеку Босну посљедњи војнички коњи, обољели и покрепали од сакагије. Ту, у загађеним дрвеним баракама, пуним ђубрета, за који дан ће бити отворена врата првом транспорту сиротиње, преварене и одвојене од своје војске на морској обали. А само неколико дана касније неки аустријски дипломата, да би пред свјетском јавношћу прикрио праве намјере унутрашње политике своје владе и рекламирао њене цивилизаторске напоре за збрињавање поробљених народа, изјавио је у Хагу:

»Ваља имати у виду, да су становници, повлачећи се за непријатељем у отступању, бјежали преко црногорских и албанских планина, па су их аустријске трупе онако изгладњеле и исцрпљене вратиле њиховим кућама!«

Инострана јавност не би дуго остала у заблуди у коју их је довела изјава овог дипломате да се неким случајем могла упознати са текстом једне тајне наредбе аустроугарске врховне команде која је у то вријеме била упућена заповједнику логора у Добоју:

»Са интернирцима поступати без интервенције суца, на основу нужне ратне одбране, према војничкој командантској моћи...«*

Захваљујући оваквој заповијести и уопште конфидентском систему окупатора, његовом смишљеном плану за уништење једне нације, годину-двије касније било је могуће из Сарајева у Беч упутити и овакву поруку:

»Како је наређење војне команде налагало најстрожи и најдраконскији поступак са овим интернирцима, учињено је све што се могло да се што прије и што више интернираца уништи...«!

Па и остало становништво у окупираним покрајинама, оно привидно слободно, ван логора, само ако су се у њему будила национална осјећања и жеља за ослобођењем, било је проглашено непријатељским. За њега је важио онај фамозни термин из тог времена: »Фоглфрај«, тј. слободан као птица, и могао га је убити ко је хтио.

У таквим околностима започело је живот у добојском логору десетине хиљада интернираца.

СВИРЕПИ ПРАТИОЦИ

Први транспорт са око 800 интернираца стигао је у Добој 7. децембра 1915. године. Гоњени до Устипраче пјешице као стока, људи су успут падали и тихо умира-

---

*»Споменица 1915-1917«, Добој, 1938.

ли, или би их наоружани и окрутни гонитељи дотукли кундацима.

Из тужне и стравичне поворке, која се споро кретала блатњавим путевима, далеко се чуо болан вапај мајки које нису имале чиме да хране дјецу па су она умирала на њихове очи и остајала поред пута, у каналима и шумарцима. Са лелеком мајки мијешале су се псовке и ударци кундацима бахатих спроводника који су имали наређење да побију све оно што не може да се креће.

Др Јово С. Дракулић-Бобан, аутор »Споменице 1914–1917« (снимак из 1938).

На том дијелу пута догодио се једног дана и ријеdак призор: стражари, Мађари, повезали су у ланце шеснаест стараца, жена и дјеце и поставили их у полукруг, а затим их наочиглед остале масе интернираца, уз смијех и пјесму, почели гађати из пушака, али »пажљиво« да би их само ранили. Настао је страшан врисак и пометња. Не могавши издржати такав призор, из масе су се издвојили заробљени војници, Далматинци, сукобили се са стражарима и изгинули заједно са везаним људима. Убице су лешеве ногама и кундацима гурнуле у поток поред пута и упереним пушкама присилили расплакане старце, жене и дјецу, да наставе пут не освრћући се на њихово грчење од бола за убијенима.

У Устипрачи су напросто убачени као дрва у отворене вагоне и без хране и заштите од љуте децембарске хладноће отпремљени према Добоју. Глад, снијег, вјетар и киша, а уз то и батинање, били су присутни током вишедневног путовања. Нико није смио ни помислити да би за тренутак изишао из вагона, јер би сигурно остао поред колосијека, у снијегу, убијен метком или кундаком. На глас протеста или вапаја, који би се спонтано или инстинктивно зачуо из вагона, спроводници би као гладне звијери ускакали унутра и одреда немилосрдно газили ногама и разбијали главе пушчаним цијевима.

ДОБОЈСКИ »ПФЕРДЕШПИТАЛ«

У Добоју је те мученике чекала још већа тортура, организована и спровођена систематски у смислу наређења највиших војних власти. Стрпани су у дрвене, загађене штале, зване »пфердешпитал« а служиле су као болница за војне коње. »Пфердешпитал« је био смјештен на десној обали ријеке Босне, на ушћу ријеке Спрече у Босну, километар и по од града, поред садашње Жељезничке станице у Добоју. Старији људи из околних села Липац, Придјел, Станић-Ријека и Костајница и сада се живо сјећају догађаја из тог времена.

»Свакодневно смо морали од своје стоке одвајати бреме сијена и носити у логор коњима« – сјећа се Алекса ЈОРГИЋ из Костајнице. – Или би се војници сами послуживали отимајући сточну храну по селима. А у љетне дане војници су пуштали коње по пашњацима, по пшеници и кукурузу, не плашећи се власника имовине, нити би се неко од нас смио усудити да те напаснике, макар и најблажим ријечима, упозори на штету која нам се тиме причињава. Мало је њива било које су становницима Липца, Придјела и Костајнице донијеле род...

Када је и посљедњи мртав коњ отпловио Босном, сељаци су одахнули. За њих је то био знак да се ближи почетак краја једној тешкој суданији. Био је то, заиста, почетак нестајања једног цивилизованог инквизиторства, али је свијет око Добоја требало, одозго са брда, још пуне двије године да посматра ужасне призоре који су се смјењивали на обалама ријека.

МАНИЈАЦИ И ПРИМИТИВЦИ

Живот људи у шталама отпочео је без икаквог реда. Неписана правила живота стварали су чувари спонтано, онако како би то најбоље одговарало њиховим прохтјевима за лично иживљавање у туђим мукама. Стражари су били махом инвалиди или неборци, манијаци и примитивци, огрезли у крви, мучењима и пљачки. Њима је ово робље добро дошло да би над њим калили гњев због осјећаја властитих физичких и менталних слабости које их избацише из редова гдје се тражи пуна људска и војничка ревност, и бацише међу голоруки и убоги свијет да њиме владају.

За првим транспортом стигао је одмах други, трећи, четврти...

Девет дугачких штала, паралелно постављених на ријечној обали, прогутало је прве хиљаде већ дотле измучених људи, хиљаде робова, али не оних који су доведени да раде, да зидају градове, већ да умиру као жртве геноцида.* У почетку из штала нико није могао извирити напоље, осим оних најснажнијих који су два пута дневно одлазили до старе жељезничке станице, километар и по далеко, да би за цијели логор донијели храну. А та храна од првог до посљедњег дана заточеништва, од краја 1915. до почетка 1917. године, није била ништа друго осим некакве суве траве у облику водене каше, без укуса и мириса, са малим парчетом тврдог зобеног хљеба, који је једна особа добијала једном у пет дана.

Мало је ко у почетку знао гдје се налази, а још је мање оних који су помишљали да ће, након неколико недјеља или мјесеци проведених на овом ђубришту, од њих неколико стотина и хиљада постати мале хумке по околним брдима. А они који преживе биће затим отпремљени и расијани по другим логорима, негдје у Мађарској, у Румунији, да би их ту, у Добоју, наслиједиле хиљаде других стараца, жена и дјеце из источне Босне, Херцеговине и Србије. Тек касније, када су се увјерили да им управа логора не обезбјеђује ни најелементарније хигијенске услове, да ће и даље лежати у јаслама и на ђубрету, а поготово када су отпочеле прве мјере физичке тортуре у баракама, те пљачка личне имовине и силовање жена, људима је постало јасно да су преварени, да нису на путу ка свом завичају већ на путу смрти до које их прате неслућене патње. Разговори међу људима постајали су све тиши, а страх од већих патњи и смрти, од онога што ће бити сутра, и скривени револт и гнушање на све и због свега, прерасли су у резигнацију, у присилну равнодушност. Поред унука умирао је дјед, поред мајке дијете, поред дјетета мајка, сестра поред брата. За многе је осјећај да се смрт приближава изазивао неку неисказану, интимну радост, као да послије долазе слобода и срећа.

* »Непосредно после запоседања Београда, депортовано је из Београдског среза више од 5000 мушкараца, жена и деце у логор у Добој«.

(Др Петар Опачић, »Политика Свет«, бр. 208, од 4–17. априла 1990. г.

На пут без повратка кренули су старци, жене и дјеца, са дијелом покућства и нешто стоке, али су у логор стизали само са голим животима, гдје су се многима сасвим угасили

ЗА МЈЕСЕЦ ДАНА – ШЕСТ СТОТИНА МРТВИХ

Два брата Босанца лежали су један поред другог. Један се звао *Милош* а други *Ђорђе.* Родом су из села Осово код Рогатице. Од глади и болести били су готово сасвим занијемили и изнемогли.

– Брате, брате, јави се! – дозивао је Милош полугласно, видјевши да се брат цијели дан не миче. Брат се није одазвао. Онда га је Милош дотакао ногом да види да ли ће реаговати. И опет ништа.

– Сретник, свршио са патњама – прошапутао је Милош, а затим и он умро.

У почетку је умирало до двадесет лица дневно, а касније, када су у загађеним баракама завладале заразне болести, и до стотине. Највише их је умрло у априлу 1916. године – *шест стотина четрдесет и троје дјеце.*

Тих дана је једна мајка остала без седморо ситне дјеце. Када је умрло седмо дијете, жена је почупала сву косу и затим полудјела. Био је то страшан призор: мајка је скакала по живим људима обливена крвљу и пјеном, изваљивала врата и насртала на стражаре који су је кундацима обарали и убацивали у шталу. У једном моменту, када је поново свом снагом ударила у врата, пала је и након неколико трзаја престала да дише.

Љекари, које је управа логора позивала из усорске војне болнице да би установили које све заразне болести харају у шталама како би се они, чувари логора, могли заштитити, упозоравали су на све веће посљедице од епидемије тифуса, дизентерије, колере и других болести, и захтијевали да се стање у логору поправи.

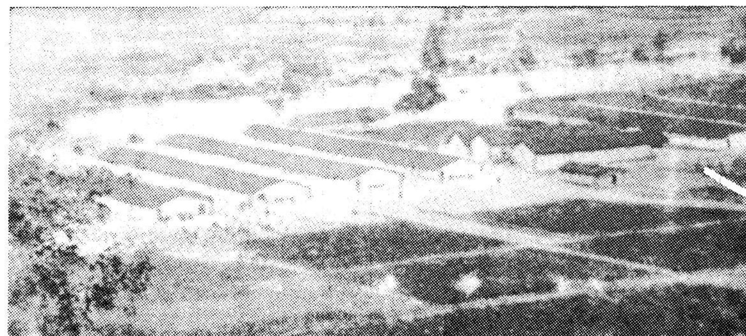
– Обољеле нису лијечили, нити је ма шта предузимано да се хигијенске и прехрамбене прилике побољшају – причао је послије доктор Јосип *ШКАРИЋ* из Сплита. – Када сам као љекар упозорио команданта логора, неког Мађара, мајора, он је саркастично одговорио: »Да, па шта ћемо. У историји се дешава да неке нације нестају, друге се дижу...«.

– Тај циник и јадник – закључује доктор Шкарић – који ми је све то изрекао неким садистичким подсмијехом и грубим задовољством, није још тада ни слутио да ће се иза ових страшних жртава ускоро појавити моћна нација...

САМИ СЕБИ РАКЕ КОПАЛИ

Сваког дана, обично у сумрак, из логора је кретала колона интернираца–мушкараца према добојском и придјелском гробљу да би заједно са мјештанима копали нове раке за десетине нових жртава, које ће сутра осванути у шталама смрти. Какав садизам: зар је било потребно те живе костуре покретати из барака и ломити их у путу до гробља када су ионако на копању гробница радили здрави и снажни мјештани. Али, требало је показати тим несрећницима гдје ће и они, можда још сутра, положити своје кости. Требало је да властитим рукама копају раку за себе! И то је био један од облика уморства људи у логору, јер су многи, тек што би се вратили и спустили на лежај, истога часа умирали, без роптања и трзаја, сасвим нечујно.

У овим шталама на обали Босне код Добоја, у којима су лијечени болесни коњи, угасили су се животи хиљада недужних стараца, жена и дјеце

О томе налазимо потресне описе у »Сјећању на добојске жртве« једног од њихових очевидаца – Славка *ТРНИНИЋА,* који је у то вријеме као свештеник служио у добојској парохији.

»Транспорти учесташе. Интернирци се смјештају у бараке у којима су дотле били обољели коњи. Онако исцрпљене од путовања, смјестише у нечисте и запарложене бараке из којих ће мало који изнијети живу главу. Од хране, која је била најсличнија помијама, људи почеше нагло поболијевати и умирати. Заредаше тужне патње. Кола за колима, претрпана мртвацима, најприје у поје-

диначним сандуцима, а послије у великим еспапским сандуцима, пролазила су добојским улицама, а иза себе остављали крв и траг који је изазивао згражање.

Добојско гробље пређе границе своје ограде. Почеше се копати дуги заједнички гробови. Данима сам до неко доба ноћи чекао на мјесечини док изнемогле руке гробара и интернираца ископају бар толику раку да ове мученике што их довезосмо можемо засути бар пола метра земљом како их шумске звијери не би ноћу могле ископати. Језива је била слика ових дугачких гробова. У њих полагасмо мртваца до мртваца, а испод њихових лаката и ногу невину ситну дјецу. Ове мученике износише из кола интернирци и заробљени војници, исцрпљени и огољели, посрћући под тешким теретом на клиском терену, по коме ће и њих за дан–два под истим приликама носити у ове стравичне гробнице...

Када је добојско гробље постало претрпано свјежим хумкама, засновано је ново гробље у селу Придјел.

Одох неколико пута да опојем и сахраним и оне што ће их закопати у овом гробљу. Уђох у мртвачницу која је била прије неког времена сала за просектуру коња. У одаји грозна слика. Човјек до човјека смјештени у разним положајима. Некоме глава окренута доље, некоме горе; отворених уста, раширених руку и ногу лежаху без икаквог поретка. То су били блиједи костури некадашњих наших кршних горштака...

...Пратим једном два чамца мртваца на гробље. Чамци до врха пуни. Поред мене је нека тужна жена. Избезумљена закорачи да скочи у ријеку Босну. Једва је задржасмо. Када се пребацисмо на другу страну, она зацвили још тужније: Што ме не пустисте да што прије завршим. За кога да живим, родитељи ми помријеше, муж ми погибе, а ево сахраних и петоро драге дјеце...«.

ИНТЕРНИРЦИ У ДОБОЈУ*)

»Кад је аустријска војска, заједно за Немцима и Бугарима, продрла у јесен 1915. године у Србију, а српска војска морала пред њима нагло да се повлачи, остало је у

*) Владимир Ћоровић: »Црна књига«, стр. 129.

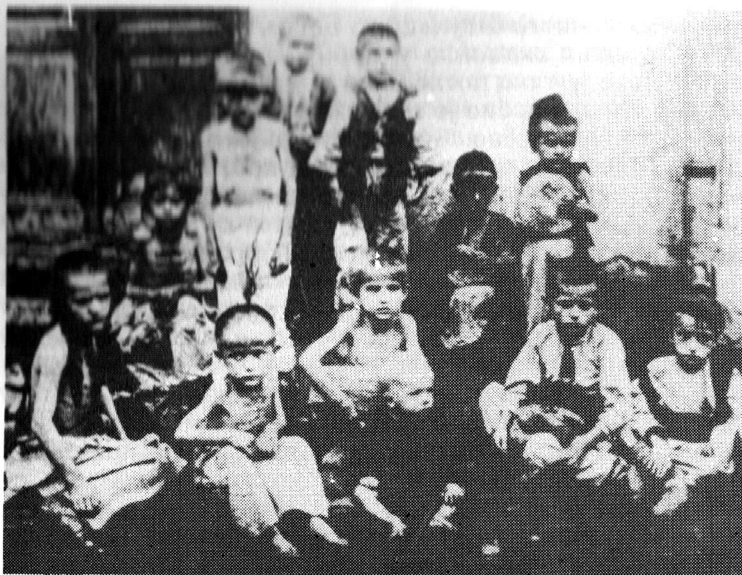

земљи врло много бегунаца из Босне, који су се за бојева у 1914. години склонили у Србију и сада не могу да се спасу. Исто је тако после било и у Црној Гори. Највећи део тих породица био је током 1914–1915. експатриран и имање им заплењено. Чим су аустријске власти сазнале за њих, одмах их почеше тражити, прогонити и слати у Босну, где су имали бити, премда експатрирани, посебно суђени. Скупљене породице слате су понајвише у Пљевља, где им је било одређено сабиралиште, а одатле су онда отпремани у велики *добојски логор.*

Пут од Пљеваља до босанске границе био је страшно напоран. Цесте су биле оштећене и местимице једва пролазне, пут дуг, а сви затвореници, понајвише жене и деца, изморени ратним невољама, бежањем и многим претрпљеним мукама. Војницима од пратње беше наређено да не смеју имати никаквих посебних обзира према њима и нипошто дозволити да кога нестане. Стога су они, кад би ко обнемогао и заостао на путу, убијали дотичног, да процес буде најлакше упрошћен. Са Увца се, онда, требало ићи железницом, али како је и ту пруга била оштећена, возило се без прекида истом до Устипраче. Сви, жене, старци, деца, превожени су у отвореним вагонима, при чему су много патили од глади, жеђи и зиме и посебно од стида, да жене пред људима врше нужду у истом вагону.

Први транспорт, око 600 особа, највише жена и деце и нешто србијанских војника, стигло је у Добој 27. децембра 1915. године.

У Добоју су били смештени у дрвене бараке, које су пре служиле као коњске болнице и биле заражене од коњских болести, нарочито од сакагије, и никад дезинфициране, нити уопште чишћене. Ђубрета је било на товаре. Непопођене и без пећи бараке су имале да у то доба године приме изморене и ослабеле људе, којима нису дали ни кревета, ни покривача, нити ишта уопште чим би могли да одоле зими. Кад су транспорти учестали, смештено је у поједине бараке 800–1000 људи, који су тамо спавали у јаслама и по ђубрету, чак и без сламе. Ту у баракама, из којих се нипошто нису смели удаљавати, морали су људи вршити и нужду, да окужени ваздух учине још несноснијим. Тек после дугог времена направљене су им неколике латрине у близини барака. Оне су биле под ведрим небом и сироте жене морале су вршити нужду наочиглед других и бити изложене најгнуснијим примедба-

Само у априлу 1916. године у логору у Добоју умрло је 642 дјеце.

ма мађарских војника који су чували стражу. У баракама је све врвело од инсеката свих врста. Људи нису имали довољно воде ни за умивање, а камоли за прање, иако је Босна текла 10–15 метара испод барака. Просто им нису допуштали да дођу до воде. После кад је наређено неко радикално чишћење, вршено је без икаквих обзира и без имало осећајности. Војници су скидали жене и девојке до коже, стригли им косу на глави и по телу, не зазирући при том ни од најбестиднијих чина око гениталија, тобоже да посао буде дефинитиван.

Из сарајевске војничке команде била је стигла резерватна наредба, да се с тим интернирцима мора поступати најстроже. То се осетило најпре на храни. Првих шест недеља, у највећој јануарској и фебруарској студени морали су ови јадници ићи из барака (као да се у њима није дала импровизовати кухиња) по три пута на дан по киши, снегу и блату по километар и по до железничке станице да ту приме свој бедни оброк. Ићи су морали сви, чак и старци и нејака деца, без икаква изузетка. Храну је давао добојски гостионичар Штрајц, један бесавестан човек, који је себи ставио за програм да на рачун живота ових бескућника стече што већи капитал. Власти му

при том иђаху наруку у сваком погледу. Одрасли су имали да добивају сваки дан по комис и по, али је често пролазило без хлеба и по недељу и више дана. Деца су добивала знатно мање. За ма какву ситницу интернирци су били кажњавани тиме да им се одузимао хлеб, што је ишло само у прилог надзорнику нареднику, који је тај заплењени хлеб продавао војницима у својој кантини и имао пуно разлога да те казне буду што чешће и што многобројније. За јело људи нису добили ни дрвених ни лимених чанчића, него су морали узимати чорбу у прљаве кутије од конзерви. И то какву чорбу! Кад је лекар, др Гебер, видео ту чорбу и дао просути три кутије да им види садржај, казао је да он у таквој води не би дао ни да се перу његове чизме! Да ту ужасну храну чим било поправе, јер је глад била страховита; догађало се чак да је мајка била мртва, а дете још увек кушало да је разбуди иштући у плачу хлеба! Продавали су људи, нарочито интернирци из Србије, све што су код себе имали, а понајвише своје злато, које су им за багателу одузимали. Особито се истицао при том управитељ кухиње Хофбауер, пензионисани железнички чиновник из Добоја, који је знао много тога добити и бесплатно од невештих, намучених и испрепаданих људи и жена. Трговину са златним новцем водили су с нарочитом страшћу и официри, који су имали посла с логором. Интернирцима је одузето, без икакве одштете све што су са собом имали од бакра (16.000 кила). Отимане су им, исто тако, и српске банке; сам натпоручник Артур Ланцер одузео је србијанским женама и деци 20.000 динара у банкама. Наравно, да се онда тим није могло много помоћи ни код прехране, бар за највећи део патника не. Треба уз то знати да је до прописане месне квоте за интернирце заустављао себи сваки дан натпоручник Ланцер четири, а спомињани Хофбауер по два кила меса. Осим тога, премда су имали своју војничку храну, суделовали су подофицири и војници из канцеларије на храни интернираца, природно сви на њеном бољем делу. На рачун интернираца храњене су чак и свиње (20–30 комада) заповедника логора.

Један натпоручник и заставник од команде логора често су по дану и по ноћи одводили себи у стан девојке и невесте и мучили их и били тамо врло брутални, кад не би хтеле да им се подају. То се догодило, међу другима, и Стани и Василији Цвијетић из околине Гласинца. Један лечник, Мађар, који је имао по заповеди др Хоучока да

води надзор над купањем интерниранаца (иза појаве болести, у доба »реформата«!), употребљавао је често ту прилику да силује коју женску. Тако је, међу другима, обешчастио и једно недорасло дете, Љубицу Копривицу из Гацка, девојчицу од непуних 12–14 година.

Кроз добојски логор прошло је од 27. децембра 1915. до 5. јула 1917. године 16.673 мушких и 16.996 женских особа и деце из Босне и Херцеговине; 9.172 србијанска и 2.950 црногорских војника, грађана, жена и деце. Свега дакле 45.791 особа. Одатле су делимично већ у фебруару 1916. почели слати неке у друге концентрационе таборе, неке кућама, а многе у тамнице. Србе из Босне и Херцеговине слали су обично у Шопроњек у Мађарској. У самом Добоју вођене су многе истраге против њих, највише од жандара, који су се по свом обичају врло често служили окивањем, »привезивањем« о гране и немилосрдним ударцима. Карактеристичан је поступак и при одашиљању транспорта. Кад је која партија имала да оде, удешавало се обично тако да је по ноћи стизала наредба да се састави конскрипција. Кад би та била готова, често око поноћи, изгонили би све људе, старо и младо, велико и мало, напоље из барака, у студену ноћ где би онда, пошто би по 2–3 сата чекали официре, почињали са прозивањем, претраживањем и разлучивањем. Сам транспорт никад није отишао из Добоја пре 6–8 сати увече. Сироти људи морали су тако, без икакве стварне потребе, чекати по читав дан и ноћ на студени, да само господа из канцеларије немају ни час журнијег посла. То се није изменило чак ни онда када се видело да при сваком транспорту буду по 1–3 особе мртве. А што је још било тужније, обично би тада растављали децу од родитеља, с намером, разуме се; па би луду, беспомоћну децу слали у Мађарску, мајке остављали у Добоју (или обратно), а очеве водили у војску или у затвор. Последњи транспорт из Добоја отишао је 4. фебруара 1917. године.

Сасвим је природно да је у таквим приликама морталитет у логору морао бити ужасан. Болнице су биле врло примитивне и малене тако да велик део болесника није у њима уопште могао добити места. Умирало се најпре појединачно, па после све више и више, по 10, 15, 20 на дан, док једног дана, 5. априла 1916. године, нису умрле 92 особе. Мртваце су сахрањивали с почетка у појединачним мртвачким ковчезима, после у великим заједничким сандуцима, а најпосле, кад је број бивао све већи,

трпали су их у гомилама на отворена кола и возили их онда тако, на ужас грађана, кроз читаву варош.

Људима је било забрањено да се било ком туже на свој положај. За тај се, уосталом, није нико ни бринуо, чак ни они, који су тобоже долазили да прегледају логор. Тек кад је епидемија тифуса узела страховите размере и смрт проговорила и одвише гласно, настале су неке мале промене набоље и учестало је са одашиљањем интерниранаца кућама или на друга места. А колико се и после много пазило на здравље и животе њихове види се из овог факта: 4. фебруара 1917. године отишло је у Шопроњак 14 деце, 10 жена и пет људи. Иако је међу њима било и деце са једва четири године, ипак су сви, у то доба године, послати из Добоја у отвореном вагону, као да баш за њих није било нигде другог места.«

ЦРНА ГРОБНИЦА*)

Мала босанска варош Добој постаде центар за сакупљање српских заробљеника и интернираног робља из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије, где су небројне хиљаде стараца, жена, девојака и нејаке деце, напаћени глађу, болешћу и разним мукама оставили своје животе у темеље Југославије. Беше то српски живаљ из пограничних крајева Босне и Херцеговине према Србији и Црној Гори.

Мучна историја овог напаћеног народа ствараше још већу трагедију сејући своје животе хиљадама гробова поред реке Босне, стварајући тако »Црну гробницу«, како је извесни називају, за разлику од оне »Плаве гробнице« са острва Вида о којој је певао наш песник Милутин Бојић. Ова »Црна гробница« можда је мало мања по броју костура, али ништа мање није трагична од оних других, јер су мученици у овој гробници понели на леђима највећи крст страдања, злостављани и мучени до врхунца, на задовољство непријатеља.

---

*) Из архиве Станоја Бојовића, књижевника из Врњачке Бање, 1939. год.

Стварање добојског логора

Објавом светског рата, српски народ из пограничних крајева Босне и Херцеговине већином је пребегао у Србију и Црну Гору, где су одрасли мушкарци ступили у редове српске и црногорске војске против Аустрије. Из унутрашњости многи су се пребацивали преко границе, бежали са фронта и постајали добровољци српске војске. У селима и варошима многи угледни људи били су сумњиви и неповерљиви властима и њих се требало ослободити. Ницала су вешала на све стране и на њима су висили родољубиви Срби и Српкиње Босне и Херцеговине. Како ни вешала нису могла да застраше распламтела срца српског народа у борби за слободу и јединство, власти почеше да стварају још већу голготу интернирањем и уништавањем живота на разне начине.

»Из хумке у Барама почела је да цури црвена вода... била је то крв плитко покопаних жртава...«

Интернирање и транспортовање

Велики успјеси српске и црногорске војске на Дрини изазвали су страшно огорчење аустријских власти. Када је окупаторска војска вратила изгубљене крајеве, те окупирала Србију и Црну Гору, почела је грдно да се свети и

злостављa српски народ, нарочито избеглице из Босне и Херцеговине.*)

Од марвене болнице у Добоју створен је лагер гдје су интерниране српске породице, нарочито из пограничних крајева, из мјеста и околине Требиња, Гацка, Билеће, Фоче, Мостара, Рогатице и других. Њихова су села паљена, имовина пљачкана и уништавана, а народ на звјерски начин убијан и мучен.

– Добро се свега сјећам, мој господине, и онај ко је то преживио, неће никада заборавити. Све ћу ти ја испричати, каже један од многих интернираца са којим сам разговарао. – Бијаше то онда кад Швабо уђе у Црну Гору и заузе Никшић. А нас ти је Херцеговаца највише побјегло тамо. Сви смо са зебњом очекивали тих дана крај живота. Не прође много дана а нас ти почеше сакупљати у Никшићу – од најмлађег дјетета па до сакатог и слијепог старца. Жалосно то бијаше погледати, како црни Маџари муче ситну нејач са женама и старцима, нама војницима ударише кундак и цокуле по леђима, а онда и ножевима. Опколише нас бајонетима к'о стоку па устројише у редове по четири и кренуше козјом стазом пут Требиња. Сви се питамо ша ће бити с нама. А колона се пружила, жалосна и дуга...

Бијаше то зимско доба, уочи Божића. Смрзлина. Ноћ. Снијег поче да пада. Маџар хоће да се иде у реду, па туче ли туче, псује ли псује! Све је голо, босо, гладно, јадно и жалосно. Понеко носи мало пртљага, а жене малу дјечицу. Јаучу жене, плачу дјеца, кашљу и јече старци.

---

*) Велика зла у пограничним дијеловима Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе чинили су шуцкори чији је организатор био Адемага Мешић. У књизи ПАРЕРГОН (»Ослобођење«, 1980. стр. 196), наш познати књижевник Дервиш СУШИЋ о томе између осталог каже:

»Сам ће Адемага о томе испричати много касније, у интервјуу усташком листу »Спремност«, почетком 1942. године:

'Било је то мјесеца липња 1914. године, тада сам био на лијечењу у Топуском. Рат је био најављен, а мене као да је нешто вукло кући. Још прије одласка, јавих се добровољно у војску... Одлучио сам своју замисао уподпунити. Почео сам наиме звати осталу браћу у добровољце. Одзив је био велик. Иза оних наших првих вежбања у Тузли, било нас је све више и више. Чуо је зато и генерал Потјорек, који ме је позао особно у Сарајево, гдје ми је особно предложио да организирам добровољачке одреде већег састава. Радо сам прихватио понуду и ставио сам се одмах у службу... Наш циљ пријављивања у добровољце био је углавном борба против великосрпске преузетости. Разумљиво је да су онда добровољци били највише на нашој Дрини...'

Тако Адемага Мешић постаје заповједник по злу чувеног шуцкора«.

Жене хоће да заостану са дјецом, не могу више да носе, а Мађар не да... Сузама се облијевамо и идемо, али не знамо куда!

Путем падоше и осташе многи – да им вране и гавранови тијела разносе.

– Е сад ћу ти још нешто причати што је исто тако правцата истина. На граници код Требиња смијенише се Мађари што су нас гонили. Дођоше други војници. Али, виђи ти сада чуда – не бијаху к'о Мађари. И они носе ножеве на пушци и иду поред нас. Разговарају с нама па нас зауставе да се одморимо. И почеше узимати дјецу од мајки и носити, да би помогли нашој несрећи. Е лијепа бјеше та слика. И заплакасмо и ми и они! То не могу заборавити. А то бјеху браћа Чеси – заврши причу стари Херцеговац.

Иста група интернираца код Требиња прешла је у друге руке, наравно Мађара, где су у једном селу издржали седмични карантин под ведрим небом. Ни трске кукуруза нису имали да заложе ватру а камоли да легну или нешто поједу. Кад су прешли у прљаве бараке у Требињу, почели су да подлежу разним болестима. Ту су остали више дана одакле су појединци одвођени и по кратком поступку осуђивани на вешала.

Надајући се да ће им се породице, макар жене и деца, пустити сагорелим и опљачканим домовима, једнога дана укрцаше их све без разлике у отворене вагоне за угаљ – по стотину, све једно на другом, и кренуше – опет се не зна куда. Путовали су ноћу у тим отвореним вагонима кроз брда и дуге тунеле по снежној вејавици која их је засипала и од које се мрзнуло. Дим их је гушио кроз тунеле, хладан ветар шибао и снег се на њима ледио. Натрпани једни на друге уз очајну писку деце и запомагање несретних мајки, чуо се само очајан крик: А јој, а јој! Воз се није задржавао скоро нигде, нити се могло изићи из вагона. Физиолошке потребе обављане су у вагонима као да је то стока а не људи.

Тако су се низали возови један за другим преко Сарајева, све до Добоја.

Мучења, умирања...

Од марвене болнице направљене од обичних дасака, пуне смради и заразе, створише лагер за српско робље и интернирце као таоце. Током 1916. године лагер није могао да задовољи потребе па је проширен бројним баракама. Добој је био чистилиште за Арад, Шопроњ и друга места, као и за вешала. Мали је број тих несрећника био враћен кући.

У пустим баракама без игде ичега било је натрпано по 500 особа, које се нису могле сместити ни да комотно седну. Није се могло ни спавати на дрвеним душемама без сламе, простирача и покривача, а ако је ко имао код себе какав огртач чим би се покрио, био је продат у бесцење, за залогај хлеба. Хладни зимски дани без ватре и гладне утробе натеривали су само сузе на очи. Мала деца тражила су заштиту у мајчином крилу, али је није било, јер је ни саме мајке нису имале.

Последице тешког путовања, глад и нехигијенски живот у баракама одмах су се осетили прво на малој деци, која су нагло умирала, а затим и на старијима.

Живот у лагеру био је на војничкој основи! Храна је била више него мизерна. За доручак био је чај без шећера или горка цигура. За ручак – скроб од репе или житка каша, а четврт хлеба за по недељу дана, с чим се не би ни врабац могао исхранити. Вечера – чај или чорба од воде, за коју је један аустријски официр рекао да не би ни своје чизме опрао у тој чорби! И извесно време давали су усмрделу рибу или сир пун црви, који је ипак гладно робље са муком јело.

Неуредни живот у логору повећао је нечистоћу. Накупило се много гамади коју беше тешко очистити, услед чега су се појавиле разне болести, а највише тифус и дизентерија. Народ је умирао – сваки дан по 10, 20, 30, а неких дана и по 100 особа. Прво су их копали појединачно, па би се отегла поворка по читав километар са мртвацима кроз Добој. Кад се попунило гробље у вароши, онда су их почели трпати у заједничке гробнице на другој обали реке Босне – по 30–40 у заједничкој раци. Трпали су их у кола војници и бацали по двојица као џакове. Више пута се није знало ко је жив а ко мртав, али су власти, без обзира на то, наређивале да се сви копају. Колима као снопље превозили су их до гробља и трпали у раку. Група од 100 заробљеника звала се »гробари«, и они су дању и ноћу копали раке.

Због гамади женама су шишали косу, а мушкарцима бркове. И то је била ружна слика и »казна« за жене које су остајале без бујне косе. Првих дана плакало се и жалило за мртвим, али то доцније постаде обична ствар и

свак' се бавио о себи. Прича се за неко злогласно купатило у лагеру у коме су силоване многе жене и девојке од стране војника.

Интерпелација у бечком парламенту

У бечком парламенту учестале су интерпелације против поступка власти према српским заробљеницима и интернираним породицама. Господин Анте *Тресић–Павичић* одржао је оштар говор у коме је изнео поступке власти са интернираним породицама у Добоју. Између осталог рекао је:

– У Добоју било је грозно. Његова је околина највећа некропола (гробље) невиних жртава овог ужасног времена. Ту стиже 28. XII 1915. године транспорт српских и црногорских заробљеника са којима је дошло много Босанаца и Херцеговаца што мораху оставити свој завичај на граници. Сви, жене, старци, деца, морадоше путовати у отвореним вагонима, изложени хладноћи, киши, ветровима, глади, жеђи, несаници. Па ипак, све су те муке биле »шала« према нужди што су морали у истим колима обављати своје потребе...

Затворише их у бараке које су пре служиле за коњску болницу, заражене свим болестима, никада дезинфиковане и очишћене, а пуне ђубрета. Брзо стадоше таманити: грипа, пегави тифус, црне богиње и колера. Свуд је врвело свим могућим врстама жгадије. Тада се чувари »смиловаше«, наредише да се женске свуку голе до коже, те се забављаху стрижењем њихових коса и длака по телу, уз неописиву вриску женску...

Као најзгодније и најуносније средство изабраше глад. Женама са 4–5 деце давало се један војнички хлеб (профунта) за пет дана. Деца кукаху и тражаху од матере хлеба, а мајке нуђаху само сузе.

Често се догађало да је мајка била већ мртва, а дете је трзало да је пробуди и плачући тражило хлеба.

По процени веродостојних људи ту је изгубило живот више од 10.000 невиних жртава«.

Казивање појединаца...

У Грачаници код Добоја и сада служи г. Вицко *Мрчић* који је био на служби у добојској болници. Он прича:

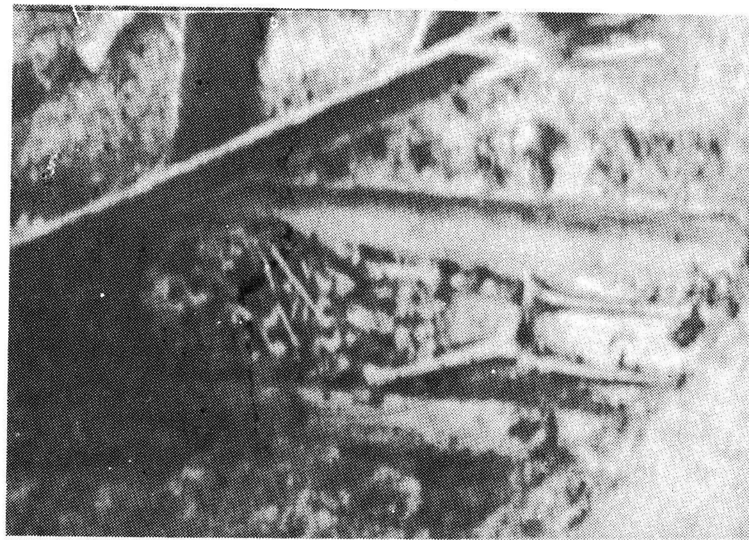

»Ја сам се први од лекара разболео од тифуса и на мени је тек установљен. После су се други разболели и ја сам их лечио. Пре рата била је реткост пегави тифус. Ја сам завршио медицину, али га нисам видео очима до Добоја. Онда су долазили у Добој млади аустријски лекари да га проучавају и да се специјализују на хиљадама лешева.

Мора се признати да је храна била испод сваке критике, а хигијенске мере још горе. Господин Гебер, командант лагера, хтео је увек да докаже да нема више заразе и да омогући већи проценат умирања, а ја сам сецирао и доказивао да има заразе.

Црвени крст из Швајцарске слао је више пута помоћ заробљеницима: лепо одело, ципеле, веш и разне посластице. Кад су обукли нова одела, Геберу се учини да изгледају као господа; би им криво и забрани ношење нове одеће, те је они испродаваше у бесцење сељацима.

Нигде није било, мислим, толико беде као у Добоју!... Лопатама смо згртали вашке.

У плитко ископане гробнице сахрањивано је више десетина жртава - једна од многобројних заједничких гробница у селу Придјел код Добоја.

Госпођа *Љубица,* жена свештеника, господина Љубомира *Дучића* из Добоја, сјећа се свега тога и прича:

»Више пута долазио нам је лекар Павле *Маринковић,* Далматинац, ноћу код жена и молио нас да што скупимо за јадне мајке, које су у логору рађале децу. Скупиле би се ми ноћу и шиле од старих чаршава кошуљице, купиле крпе за повоје, правиле хлеб и односиле у његов стан; а он би крадом све то пронео у бараке и поделио, јер су и њему претили оштрим мерама.

На Задушнице, 1916. године, ми жене дошле на гробље и донеле нешто хране за покој умрлих. Заробљеници тога дана беху дотерали пуна кола мртвих и копају их. Узгред, притрчи који крадом до нас да им што дамо. Једу сиромаси грамжљиво. Опазише стражари и почеше их тући, а и нама запретише да им не смемо ништа давати.

– Зашто, ово је донешено за душе умрлих?! – рекла им је гђа Дучић.

– Не смете! Нека поцркавају, не треба им живот! – гласио је одговор.

Један заробљеник спотакао се и пао, а Маџар га удари кундаком у леђа.

– Удрите! Удрите!... све ми је додијало! – додао је заробљеник.

– Ћути, не смеш да говориш!...

– Хоћу да говорим и да речем што ми драго, мој је живот до сутра као и Швабино царство. Србија је вечна!... Живео краљ Петар!

Неколико удараца кундаком и ножем у леђа и – било је с њим свршено.

Сву имовину коју су донели са собом продали су првих дана будзашто: дукате, наките, сребрно суђе и остало. Много су се обогатили кантинери Швабе и маџарски жидови – каже гђа Дучић.

У близини лагера живео је с кућом стари муслиман Осмо *Бећаревић.* И он нам прича своја сећања:

»Има тога много, мој господине! Остарио сам и заборавио, а све је било мука и патња, све је јадно и жалосно. Бараке пуне к'о шиб, једно на другом, без ватре, одеће и простирке.

– Алаха ми, гледао сам својим очима ђе чупају траву мишекину и у разбијене земљане лончиће на води кувају испред бараке на двије цигле са ватром од кукурузове трске.

– Шта ћеш то? – питам ја.

– Кувати па јести, а да има зрно соли био би добар гулаш – кажу ми они.

Нисам могао проћи кући од неке усмрдјеле рибе што су им давали, већ и нос запушим док прођем.

И ко је могао да купи хљеба, нису му дали већ га стражар удари ногом у леђа и одузме му новац. Мучили су, мој брате, на разне начине, вјешали су их за стубове, скрсте руке на леђа и вежу их за уже па тако објесе да мало дотиче прстима земљу и објешеног оставе док не поцрни и тако почне да умире. Онда га скину, поливају водом док се освести и опет га понова вјешају!

Viђао сам кад им дођу пакети па их војници баце у ријеку Босну а дјеца су трчала и газила воду да ухвате коју мрвицу.

Боже ме сачувај да више оно гледам, волио бих умријети но оно гледати. Остарио сам, а бог и душа, мого бих велику књигу написати...«

Сваки учесник, посматрач овог мучилишта, и »Црне гробнице« у Добоју, на прво питање да нешто каже о успоменама, обично ће одговорити са једним уздахом:

– Ах, мој господине, не питајте! Поменуло се, не повратило се!

ТИШИНА УМИРАЊА

(Сјећање Милоша Ћосовића)

Рођен сам 1906. године у засеоку Барне Њиве, на лијевој обали Дрине, сат хода од Фоче (старом цестом према Миљевини).

Кад је у љето 1914. почео рат, тројица мојих стричева: *Митар, Јово и Ђорђо,* мобилисани су у аустријску војску. Иначе, сви смо живјели у једном домаћинству скупа са дједом и бабом. Ожењени су били једино мој отац Симо и стриц Митар. У кући, у селу, међу дјецом, причало се о рату и војницима. Почетком јесени преко наших села наишла је црногорска војска. Војници су пуцали, дозивали се, палили стогове сијена да обиљеже докле су стигли. Отишли су према Трнову и Сарајеву.

Жива уста говоре: Милош Ћосовић (снимак из 1989)

Кад су се враћали од Сарајева, и ми смо, не знам зашто, али знам да се морало, кренули од куће и прешли на десну обалу Дрине. Нисмо били сами. Доста српског народа ишло је на другу страну Дрине. Гонили смо стоку, водили натоварене коње, носили завежљаје. Прво вече смо преноћили у пилани у Драгочави, а онда смо једно вријеме становали у кући Малиша. Касније смо прешли у Житин код Бастаха и смјестили се у једној напуштеној кући. Ту смо провели зиму и читаво љето. Сјећам се да смо крајем љета сушили крушке. Али у јесен 1915. на Дрини је почела топовска грмљавина. Црногорци и Аустријанци су почињали нову битку. Ми смо морали ићи даље. Стигли смо у Пиву (Црна Гора) у село Никовиће. Потјерали смо и стоку. Кућа Вишње *Никовић* била је наше ново боравиште.

Још је увелико била зима кад су аустријски војници дошли у село. Црногорска војска је одступила. Под војничком пратњом, заједно са нашом стоком и имовином коју смо носили, спровели су нас на Шћепан–поље. Ту се слегло доста народа. Од поњава, ћебади, ултија и покривача народ је направио шаторе. Земља мокра од сталне сусњежице. Дјеца се шћућурила око слабих ватри. Одрасли доносе однекуд мокрог грања које тешко гори. Мрзнемо се и гладни смо. Војници су нам отјерали стоку. Моја стрина коју смо звали Лућанка (жена стрица Митра) успјела је да једну краву и два вола пребаци својој родбини на другу страну Дрине.

Кроз неколико дана стиже наређење за покрет. Не знамо куда, али идемо. Народ потоварен стварима, жене са дјецом у наручју. Дуга колона нејаких, старих, промрзлих и изнемоглих под војничком пратњом гамиже путем поред Дрине. Пролазимо Фочу, Устиколину, Горажде. Требало нам је два дана док смо по невремену стигли до Жељезничке станице у Устипрачи. Успут је умрло неколико дјеце и старица. Сахранили су их одмах поред пута.

У Устипрачи улазимо у воз. Теретни вагони хладни, а народ изнемогао, полужив, гладан, уплашен. Дуго смо се возили у тим вагонима. Често су стајали на неким станицама и на скретницама. Не сјећам се колико дана смо путовали. Знам да је у вагону било тијесно. Мајка ми је дуго и тужно плакала, јер је у возу умрла моја четворогодишња сестра Даница. Нисмо је могли сахранити. Мајка је прекрила неким капутом, плакала поред ње и тек након два дана у Добоју, гдје смо сви изишли из вагона, отац и дјед су изнијели моју мртву сестру и сахранили је. И у другим вагонима је било мртвих.

У Добоју су нас смјестили у неке бараке и коњушнице. Унутра је било прљаво, неуредно, једва смо нашли довољно мјеста да легнемо. Били смо необучени, поцијепани, без обуће и преоблака. На путу мо прозебли и изгладњели. Хиљаде људи, жена и дјеце лежало је по коњушницама. Већина је била исцрпљена и прозебла. Почело је масовно поболијевање. Никакве бриге, никакве љекарске помоћи. Дуго путовање, глад и студен учинили су своје. Кроз неколико дана умрла ми је сестра Стоја. Имала је шест година. Однијели су је на гробље са много друге мртве дјеце која су свако јутро изношена из коњушница. Убрзо је умрло и двоје мале дјеце моје стрине Лућанке. Све нас је мање остајало у животу.

Готово да смо стално гладовали. Изјутра би нас истјерали напоље онако необучене и болешљиве и у дугачким редовима смо чекали на порцију већ хладне супе. Тешко је то све било издржати. Многи су умирали стојећи у реду за храну. И одрасли су почели да умиру. Ускоро се разболио и мој отац Симо и за неколико дана је ум-

ро. Свако јутро су неки људи долазили да покупе мртве. А мртвих је бивало све више. Товарили би их на кола, слагали једне на друге, по 20–30 заједно, и возили. Здравији мушкарци су ишли свако јутро да копају раке. У једну раку би сахрањивали по 50 или 100 мртвих. Из једне велике раке близу логора потекла је каналом крв. Послије су раке копали даље од логора.

Дјед Стјепан нас је храбрио, бринуо о нама, соколио нас, привијао уза се, покривао ноћу, бдио над нама. Био је снажан човјек. Уз њега смо се осјећали и сигурни и заштићени. Али се и он разболе. Однијели су га у логорску амбуланту која је била пуна болесника. Без њега смо одједном остали сирочад, уплашени, изгубљени. Причао ми је послије Крсто *Вуковић* из Устиколине да је лежао близу дједа у амбуланти. Увече, прије него што ће умријети, дјед је изгубио говор, а наслућујући блиску смрт, давао је Крсту мимиком неке неразумљиве знаке показујући руком испод лежаја. Крсто га није схватио, а ујутру кад су дједа изнијели мртвог, кад су болничарке подигле лежај, настао је међу њима метеж. Болничарке су се међу собом погурале, јер је свака хтјела да уграби коју кесу златника више. Мој дјед је, наиме, био богат човјек и пет–шест кеса златника које је носио са собом завршило је у грамзивим рукама логорских болничарки. Крсто Вуковић је послије дуго година са жаљењем причао како је читаво једно богатство отишло у неповрат само због тога што није могао да одгонетне поруку мог дједа који му се упорно обраћао тешко разумљивим знацима. У добојском логору нису били заштићени ни животи људи ни њихова имовина.

Ко је претекао жив, запамтио је грдне муке. Према нама су поступали као да нисмо људи, псовали су нам српску мајку, мртве сахрањивали у заједничке гробнице, без имена и без ознака, да ни биљег не остане, да нам се траг затре. Не знам шта смо им били криви. И јесу ли било коме могла бити крива дјеца која су тек учила прве ријечи, дјеца која су се привијала уз мајчине груди и тако умирала, изнемогла од плача и глади, на рукама немоћних и болесних мајки. Нечујно су се склапале очи стотинама и хиљадама дјеце, беспомоћно и болно. Они који су нам могли помоћи, били су суровији од зле судбине. Сваки наш корак праћен је њиховом мржњом, а масовно умирање српског народа јачало је задовољство на њиховим лицима. Ко би могао знати број мртвих у том нашем несретном логору. Ко би могао избројати жртве страшног безумља. Није их нико ни бројао. Нико, у ствари, и не зна колико је мртвих засуто земљом поред ријека Босне и Усоре.

Нисам могао разумјети што нас муче и тјерају у смрт. Нисам могао схватити објашњење да је све због тога што смо Срби. Народ је само ћутао. Готово да се данима није чула ријеч, осим потмулог плача дјеце. Било је то доба умирања. Владала је језива тишина смрти.

Послије страшног добојског помора, оно што нас је још остало у животу смјестили су у вагоне. Дошли смо у Мађарску, и у граду Шопроњу поново у логор. У Шопроњу је било другачије, имали смо и хљеба и мјеста за спавање. Ту ми је умрла мајка Аница. Сјећам се само кад су је ујутру понијели на носилима у амбуланту. Стајао сам на вратима и ћутећи гледао гдје је носе. Кад су наишли поред мене, она је испружила руку и помиловала ме по коси. Једва чујним гласом је рекла: »Не бој се, Милоше!«. Нисам је више никад видио.

О нама је бринула стрина Луђанка. Успјела је да од логорских власти добије одобрење да се вратимо кући. Доказала је да јој је муж (мој стриц Митар) аустријски војник и да због тога заслужује другачији третман. За мене и сестру је рекла да смо њена дјеца, па је као супруга аустријског војника ослобођена логора. (Послије рата ћемо дознати да је мој стриц *Митар* погинуо као српски добровољац на Добруџи 1916, али то тада логорске власти нису могле знати).

Бака, стрина *Луђанка,* сестра *Јока* и ја вратили смо се кући 1917. Али, у кућу нисмо могли ући. Док смо били у логору, власти су у нашу кућу населиле неку муслиманску породицу, и то однекуд издалека. Насељеници нису били из нашег краја. Стрина Луђанка је с великом муком успјела да нам се врати наша кућа и да се смјестимо под кров. Прошле су двије и по године потуцања по избјеглиштву и логорима. Зао удес судбине и непреболне ране трајно су у сјећању.

Забиљежио:
Стево Ћосовић

ЈЕДАН ОД ПОСЉЕДЊИХ

(Сјећање Лазара Нешовића)

Бјежећи испред окупаторске чизме, која је газила из правца Дрине према Црној Гори, шездесетпетогодишњи пензионер из села Лук код Чајнича – Лазар *НЕШОВИЋ* је, са својом мајком *Митром*, сестром *Недом* и браћом *Милошем* и *Савом*, стигао у јесен 1914. године у мјесто Бохан, недалеко од Жабљака. Али, продор Аустријанаца био је тако брз да су ускоро стигли и до Жабљака и неких других црногорских градова.

У Бохану су, сјећа се Лазар Нешовић, остали до прољећа 1915. године када су им окупаторске власти саопштиле да могу да напусте Жабљак и врате се својим кућама. То је, међутим, био само трик. На Ђурђевића Тари сачекали су их до зуба наоружани окупаторски војници, ухапсили их и затворили у штале. Сутрадан су их под јаком стражом спровели у Пљевља. У овом мјесту задржали су се шест недјеља и за то вријеме гоњени су на присилни рад. Они који су били немоћни за физичке послове стално су се налазили у касарнама – затворени.

Евакуација становништва са босанско-српске границе 1914. године

»Глад нас је толико исцрпила да смо се једва кретали по собама и по кругу касарне«, прича Лазар Нешовић. »И док смо ми гладовали, непријатељ је своје коње хранио кукурузом. На нашу срећу, коњушница се налазила у непосредној близини нашег логора. Крадомице смо одлазили у коњушницу, из јасала узимали кукуруз и јели га халапљиво као најљепшу посластицу.

Послије шест недјеља протјерали су нас у Горажде. Било нас је око стотину и педесет. Тамо гдје је данас бензинска пумпа, односно Улица маршала Тита, био је логор ограђен бодљикавом жицом. У горажданском логору такође смо провели шест недјеља. Једнога дана речено нам је да се спремимо за пут. Нико нам није казао куда идемо. Пут од Горажда до Устипраче у дужини од дванаест километара смо препјешачили. На Устипрачи су нас чекали отворени вагони у које су нас као стоку потрпали. Ни тада нисмо могли дознати на коју ћемо страну даље. Композиција се након дугог, мукотрпног и неизвјесног путовања зауставила у Добоју. Истјерали су нас из вагона и након комешања, галаме, малтретирања, кренули смо преко моста на ријеци Босни. Убрзо смо с ону страну ријеке угледали дрвене бараке ограђене бодљикавом жицом. Све нам је напокон постало јасно.

Сусрет са тадашњим Добојем био је мучан. Заточеници његовог логора, којима смо се и ми придружили, изгледали су аветињски. У баракама у којима су »становали« није било пода, већ земља и коњско ђубре по коме је милила разна гамад. Ту смо се, ето, и ми настанили. Пошто смо били уморни, полегли смо по том ђубришту као снопље и поспали. Када смо се сутрадан пробудили, око себе смо угледали стравичан призор: свуда около лежали су мртваци, већином жене и дјеца. Затвореници који су још могли да се крећу купили су их и стављали на коњска кола као пањеве и некуда одвозили. Та страшна слика се понављала из дана у дан, и с временом смо то све навикли, па су нам умирање и људске патње постали тако обичан призор.

Храна је справљана тако као да се њоме свиње хране. Хљеб су нам често правили од мекиња и кромпирове огуљине. Чорбу смо најчешће добијали од поквареног сира пуног црви.

Логором није харала само глад већ и болести од којих су у великим мукама свакодневно умирали дјеца, старци, жене...

Ми смо имали срећу јер смо у добојски логор допремљени међу посљедњим његовим заточеницима, тако да смо и поред свих страхота, патњи и недаћа успјели да преживимо и након капитулације Аустроугарске се вратимо својим кућама. Такве среће, на жалост, нису били они који су прије нас спроведени у овај логор који смо сви назвали – логор смрти.

СТОТИНЕ КИЛОМЕТАРА ПЈЕШИЦЕ

»Одакле да почнем?« – пита се Миливоје *Живановић,* првак Југословенског драмског позоришта у Београду. »Све је то тако далеко, али истовремено толико близу да су ми многи детаљи страве још у свјежем сјећању. Ишли смо пјешице. Тјерали су нас као стоку. Успут су многи остали – у каналима помрли од глади, смрзнути у снијегу... од Скадра преко Херцег-Новог, Мостара, Сарајева... путовали смо према Добоју. Овдје нас је прегледала некаква комисија, и одмах смо смјештени на ђубриште у баракама. Сјећам се, ту поред мене умро је један знаменит човјек, Андра Делини, управник позоришта. Умрло је још на стотине и хиљаде таквих у овом добојском логору смрти. Многи су умрли на моје очи и покопани као нељуди по околним брдима у плитке заједничке гробнице из којих је послије цурила крв, а пси би разгребали гробове и...«.

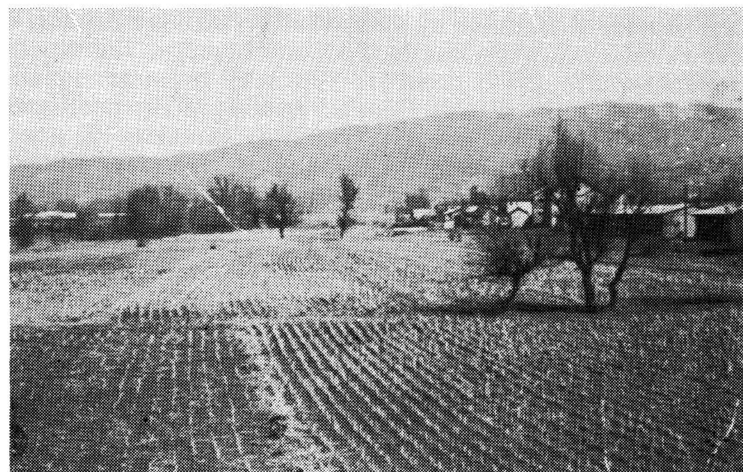
Након неколико мјесеци проведених у логору Миливоје Живановић се, користећи неке срећне околности, извукао из тог пакла и пјешице, са још неколико дјечака, кренуо бос по снијегу према Босанском Броду.

ТЕКЛИ СУ КРВАВИ ПОТОЦИ

И Вељко *НИКОЛИЋ,* учитељ у Добоју, испричао је неке потресне призоре, који су се наочиглед грађана смјењивали у логору и на улицама.

»Неколико дана прије формирања логора у Добоју«, сјећа се Николић, »кроз наш град су пролазиле колоне интернираца – стараца, жена и дјеце, које су аустроугарски војници спроводили у злогласни логор у Араду.

На овом локалитету, уз ријеку Босну, непосредно код Жељезничке станице у Добоју, био је 1915-1917. године логор смрти

Били су то живи лешеви, исцрпљени од глади, батинања, напорног пјешачења. А онда су те мученике почели заустављати у Добоју и затварати у коњске штале које су се налазиле на десној обали ријеке Босне, на простору између садашњег новог и старог, порушеног моста. Умирање од глади и заразних болести било је свакодневна, масовна појава. Сјећам се, једнога дана је кроз Добој на колима одвезено на гробље у Барама око сто лешева.

Добојлије нису мирно гледале ово масовно народно страдање. Многе породице су спонтано спремале храну и на неки начин је убацивале у логор. Мој брат *Бојо* и ја смо се скоро сваког дана прикрадали до логора и кроз жицу убацивали храну. Често нам то није успијевало, јер би нас угледали стражари па смо морали бјежати и тако сачувати властиту главу. Неке стражаре смо успјели да подмитимо. Доносили смо им цигарете и они би се, док ми убацимо храну, за тренутак изгубили међу баракама...«.

Миле *ДАМЈАНОВИЋ,* пензионер у Добоју, такође је један од очевидаца овог страшног геноцида.

»Једнога дана, 1915. године, послије јаке кише Босна се разлила по пољима и потопила бараке у којима су се налазили интернирци. Из воде су вирили само кровови. Заточенике су евакуисали у оближњу шуму изнад каменолома, гдје су неколико дана кисли и зебли, гладова-

ли и умирали. Послије су их вратили у каљаве бараке, а неке су смјестили у усорску Фабрику шећера. Завладала је епидемија заразних болести. Умрле су товарили на кола као дрва и одвозили у Баре на гробље, а касније, када је гробље у Барама постало тијесно, основано је ново гробље у селу Придјел. Мртваце су закопавали тако плитко да су их и шумски поточићи и пси лако откопавали и разносили по шуми. Потоци су текли крвави, што је код људи изазивало болне јецаје, гласне лелеке и гнушање.

Једна група омладинаца из Добоја, у којој сам се и ја налазио, с времена на вријеме је носила у логор храну. Један хљеб је дијељен десетинама интернираца. Храну смо доносили кришом, или онда када су на стражи пред логором били војници босанске регименте, који нису били свирепи као швапски војници. Њихов заповједник, неки *Геберес* (или Геберс) издао је наређење да нико од мјештана не смије доћи ни близу логора...«

Фрањо *ПУШКАРИЋ*, који такође живи као пензионер у Добоју, у вријеме овог масовног људског страдања имао је десет година, али се неких детаља и сада живо сјећа: »Са десне стране ријеке Босне«, присјећа се Пушкарић, »у близини старог моста, налазиле су се бараке у које су најприје били смјештени коњи, да би нешто касније аустроугарске власти у њих ипочеле затварати људе. Њих је било тако много да су, када су долазили по оброк, код старе жељезничке станице правили ред дугачак више од једног километра. У том строју до казана они су милили тако споро да је, док би примили ручак, дошло вријеме и за вечеру. На жалост, ни једног ни другог оброка они често нису имали. И када би нешто примили, то не би личило на храну за људе. Знао сам сатима непомично да посматрам те јадне људе. Били су тако мршави и тако лоше одјевени да не могу наћи прави израз за то. Чини ми се, чак, да многи на себи и нису имали одјећу, већ су само били заогрнути неким дроњцима. Сјећам се, тада се причало да их је дневно умирало и по четрдесет. У почетку су их мртве одвозили у црним сандуцима, а када умирање постаде масовније, једноставно су их убацивали у кола и одвозили на гробље гдје су непрекидно екипе људи копале велике заједничке гробнице. Причало се да су у једну гробницу убацивали по двадесет, тридесет, четрдесет људи. Једнога дана у подножју гробља у Барама, поред цесте, почела је из земље да избија црвена вода.

Била је то људска крв. Призор је био неподношљив. Зато су одмах престали сахрањивати интернирце у то гробље. Отворено је ново гробље са десне стране Босне, испод села Придјел, три километра од Добоја.

Масовно умирање људи у логору било је, изгледа, повод доласку једне комисије Међународнког црвеног крста. Говорило се тада да су интернирци тровани, па је требало утврдити да ли је то тачно. Међутим, комисија је наводно констатовала да се није радило о тровању, и да су људи умирали усљед исцрпљености и лоше хране. Јели су, на примјер, пријесну зоб која им је бола цријева као игле...«.

НЕСТАЈАЛЕ ЦИЈЕЛЕ ПОРОДИЦЕ

Најтужнији и најтрагичнији призори у логору виђени су, према причању преживјелих, у јутарњим часовима, када свјетлост дана открије неку мртву мајку, која је током ноћи умрла, и на њеним голим грудима голу дјечицу како доје. И она, та безазлена људска бића, свиснула би након неколико часова да би заједно са мајком тога дана била одвезена на гробље и покопана.

У добојском логору нестајале су цијеле породице. Било је случајева да се ни један члан породице није жив вратио у свој завичај. Тако је за само неколико дана умрло десетак чланова уже породице *Печеница* из села Вранеш, бивши срез Рогатица. Такође је своје кости на брежуљцима око Добоја оставила многобројна породица *Коностравац* из села Ковањ, код Рогатице, затим породице *Данојлић* из Илијака, *Јовичић* из Браника код Рогатице и многе друге. Остали су пусти читави засеоци и села око Рогатице, Горажда, Чајнича, Фоче, Требиња, Билеће, Сарајева и других мјеста. Посмртни остаци тих недужних живота никада нису стигли на огњишта поред којих су стасали ови босанскохерцеговачки горштаци. Кости око осам хиљада стараца, жена и дјечице похрањене су пажљиво и свечано у заједничку гробницу у Добоју тек 1938. године. Мислило се да је у овој великој некрополи већина умрлих. Била је то, на жалост, заблуда, јер су у јесен 1968. године, стицајем околности, у Придјелу откривени још многи гробови. О томе је дневни

лист »Ослобођење« у броју од 31. октобра 1968. године донио сљедећу информацију свога дописника из Добоја:

»Радници Жељезничког грађевинског предузећа број 12 у Сарајеву – Дионица Добој, који раде на проширењу добојског жељезничког чвора, наишли су ових дана на језив призор: сасвим изненада пред њиховим очима појавили су се отворени гробови пуни људских костију... Гробови су се налазили метар--два испод површине земље и лако су их разровали булдожери и остале грађевинске машине. Према причању радника, откривено је неколико стотина гробова и у готово сваком од њих су се налазиле кости неколико људи. Међу овим посмртним остацима било је лако уочити кости дјечака и дјевојчица и мале дјеце. Неке гробнице – истичу радници– биле су заједничке за најмање десеторо дјеце. Све кости су ископане и поново похрањене недалеко одавде, у близини куће Марка *Пејића,* жељезничког пензионера у селу Придјел.

Нема сумње да ови посмртни остаци припадају интернирцима из пограничних крајева Босне и Херцеговине који су били заточени у добојском логору од 1915. до 1917. године и ту умрли од глади и свих других видова тортуре коју су над њима спроводили аустроугарски војници. Није искључено да се на овом локалитету у селу Придјел налази још доста неоткривених гробова. Јер, на том мјесту у вријеме трајања логора сахрањивани су умрли и убијени интернирци.«

СТРАЖАРИ СЕ ИЖИВЉАВАЈУ

Прва и једина »акција« за побољшање хигијенских прилика у логору извршена је четири мјесеца након оснивања овог мучилишта. Тада је интернирцима »забрањено« да обављају различите физиолошке потребе у шталама, тамо гдје спавају, већ да су зато вани ископане јаме. Уз то је управа логора наредила да се све жене ошишају. Тај посао су извршили стражари веома »ревносно«. Изводили су жене из штала, скидали их потпуно голе и шишали им главе, а затим и остале дијелове тијела иживљавајући се на тај начин. Дјевојке, којима је у то вријеме дуга и бујна коса била главни украс, очајнички су

Локалитет у селу Придјел на коме су 1968. године радници случајно откопали велик број гробова са посмртним остацима интернираца.

се, али узалуд, отимале из руку стражара да би косу сачувале. Једна дјевојка по имену Милица, родом из околине Фоче, када је требало да сагне главу пред стражарем ради шишања очајнички је вриснула, а онда ухватила руком за косу и готово је сасвим ишчупала.

»Само овако спашће моја дјевојачка коса, душмани проклети...!« – узвикнула је и истога часа била је обливена крвљу.

Командно особље логора, официри, обилазили су сваку нову екипу интернираца уносећи се у лице наочитим женама, да би их послије једну по једну позивали »као сумњиве« у своје канцеларије, а затим одводили у стан и силовали. Међу њима је било и дјевојчица између дванаест и петнаест година старости. У насиљу према женама, сјећају се неки преживјели, нарочито се истицао један љекар, неки *Хончок,* Мађар. Раван њему био је натпоручник, извјесни *Ланцер,* који се, опет, истицао у отимању личне имовине од интернираца. Своје срамотно дјело није крио, штавише хвалио се како је у пљачки ревноснији од осталих. Сви они кидали су женама са врата наките, одузимали новац и друге вриједносне предмете. Од гладних људи отимали су чак и парче насушног хљеба који су добијали једном у пет дана. Хљебом су хранили властите свиње. Управник логора товио је на тај начин код своје куће двадесет свиња.

»Насиља су била обична појава против које се није могло борити« – написао је, поред осталог, у »Споменици« наш истакнути историчар Војислав *Богићевић*. »Било је забрањено свако подношење тужби, а они који би то ипак покушали, били су страховито мучени. Примјењивана су разна инквизиторска средства: батинање, везање у шпанге, гладовање, вјешање за ноге...«.

Безимене јаме

»Као дјечак провео сам у добојском логору неколико мјесеци 1916. године – сјећа се Владо Шегрт из Сарајева. »То је био мој први сусрет са страхотама једног окупаторског режима. Нечовјечно поступање са интернирцима трајало је од оснивања па све до ликвидације логора. У њему је свима над главом висила смрт и сваки наступајући дан односио је нове жртве. Несрећни и недужни људи, жене и дјеца нису ни сахрањивани онако како то приличи човјеку, већ су бацани у огромне рупчаге и слагани као цјепанице једна на друге, а потом засипани земљом. У тим безименим јамама нестале су хиљаде родољуба из Вишеграда, Чајнича, Фоче, из околине Сарајева, Гацка, Билеће, Требиња и других мјеста.

Иако је то било давно, ипак у моме сјећању живе и успомене на патриотско држање затвореника, на јуначки отпор и стоичко подношење свих патњи. Исто тако, живе су успомене и на патриотско и саосјећајно држање народа Добоја и околних села према затвореницима у логору. То се најљудскије испољавало уношењем хране, одјеће, дувана и цигарета за логораше, у сталном интересовању за њихову судбину, при чему су се излагали опасностима и били батинани од стране окупаторских војника–стражара.

Логор је био смјештен у шталама које су аустроугарски војници подигли за смјештај болесних коња. Те бараке нису имале пода, тако да су затвореници били изложени зарази и свим другим невољама. Нико о томе није водио рачуна, па су многи логораши умирали од туберкулозе и других заразних болести«.

Гранитно постоље Спомен-костурнице на коме су уклесани ови стихови Војислава Ј. Илића:
»По светим пољима отаџбине моје
Многе хумке растурене стоје
Гроб до гроба лежи и свједочи јавно
Да гинусмо славно...«.

»Храбрости« окупаторских војника

Бајро НУРКАНОВИЋ, земљорадник из Муслиманске Свјетличе код Добоја, у вријеме постојања логора имао је деветнаест година, али су му још незаборавна сјећања на потресне призоре које је видио пролазећи путељком поред логора.

»Моје село удаљено је од мјеста гдје су биле коњушнице (а онда ту смјештен народ) отприлике два километра. Неколико пута сам туда пролазио – ишао сам у сусједна села Придјел и Шеварлије. Никада нисам ишао сам, обично са неким од родитеља или са другим укућанима. У тим шталама, у којима су дуго дотле били болесни коњи које су мртве бацали у ријеку Босну, смјештени су старци, жене и дјеца православне вјере. Причало се да су од Дрине и из Херцеговине, те да их је аустроугарска војска овамо дотјерала да раде. Каква је то само лаж била: ништа они нису радили, нити су имали шта да раде. Они су овдје доведени да умиру, и то да умиру – не као људи, обични, невини, недужни, нејаки, незаштићени, већ као највећи злочинци, и још горе – у мукама.

Једном сам пролазећи туда видио: око барака леже људи – мушкарци, жене, дјеца, као снопље, просто једно на другом. Мислио сам да су мртви. Када сам се боље загледао, онако у трку, примијетио сам да се тај свијет миче. Истјерали су их болесне, гладне, немоћне, да би, ваљда, љетно сунце са њих стјерало гамад која се, иначе, ничим није могла очистити. Причало се да ушију и стјеница има к'о мрави.

Неке хануме из мога села које су туда прошле данима нису могле да спавају нити да једу – када су видјеле како људи изгледају, како живи створ личи на све, а најмање на чељаде. Послије су све жене из мога села одлазиле у Придјел и Шеварлије заобилазним путем, преко Липца.

Питали смо неке православце из сусједног села Станић--Ријека да ли се тим божијим створењима може добацити какве хране, пошто се причало да умиру од глади. Речено нам је да то стражари не дозвољавају, да кундаче све оне који би то и покушали.

Морам вам испричати још и ово: сишао ја са брда, из моје Свјетличе у варош, неколико дана прије него што ћу отићи у војску. Пошао сам на Чаршију, на пијацу. Код

бившег хотела »Гриз« (некадашњи центар града, прим. аут.) одједном видим – некакав свијет – једни бјеже, једни плачу, други се у нешто загледали. Људи моји – страхоте: пет-шест логораша, суви к'о костури, вуку дугачка кола пуна мртваца. Човјек на човјеку – руке висе, ноге раширене... Одједном – двоје дјечице спада с кола. Била су гола, у њима ни по пет кила. Само кожица навучена на танке кости. Вукли су их на гробље у Баре. Очевици су причали да су их све у једну раку закопавали. Тако сваког дана.

Путем су иза кола остајали крвави трагови...!

Ама, шта је тај свијет био крив, ни данас-дан не знам. Зашто те »војничине«, окупатори, нису на фронти доказивали своју »храброст«, а не над овим немоћним свијетом који скапава од глади и болести, од ударања и гажења. Алаха ми, стићи ће их оно што су заслужили«.

Рогатички срез опустио

»Након побједе у церској бици у октобру (1914) дошло је до повлачења српских и црногорских јединица из Босне на нове положаје линијом десне обале ријеке Дрине. Лежећи у граничном појасу према Србији и Црној Гори, рогатички срез је усљед евакуације становништва 1915. године био скоро опустио...

Знатан број сеоских породица из Праче, Вихара, Буђа, Подграба, Врхпраче, Горовића, Оточине, Гласинца, Подроманије и Сочица затечен је 1914. године на путу према Дрини и није успио да се на вријеме евакуише преко моста у Горажду. Те породице су похватали аустријска војска и шуцкори. На Јабуци, управо на мјесту гдје се раздвајају путеви за Рогатицу и Горажде, издвојено је 48 домаћина и ту су стријељани. Њихове жене и дјеца одведени су у интернирске логоре...*)

У исто вријеме из среза рогатичког исељено је и у унутрашњост Босне протјерано преко 400 српских поро-

*) На Јабуци су шуцкори убили: Јакова, Крсту и Гавру Каблара, Маринка, Ристу, Николу, Обрена и Алексу Шкипину,Перишу Фуртулу, Нећу Церовића, Гавру и Танасија Шарца, Лазара Ћосића, Ристу Ковачевића, Пурку Симића, Перу и Перкана Јовичића, Милана Клачара, Саву Вукадина, Василија Ђоковића, Милована Елета, Ристу и Милију Нешковића, Гавру и Николу Вукодића, Николу Ђоковића, Ристу и Крсту Новосела, Крсту, Милију и Спасоја Абазовића, Васиља, Ђорђа, Ђуру, Симу, Милана и Михајла Шибалију, Симу Пурковића, Милана Вуковића, Јакова Крстановића.

дица. Највећи дио је превезен преко жељезничких станица у Месићима и Прачи до Жељезничке станице у Саници и даље, па су размјештени по разним селима... Многи су, изнурени великим напорима, обољели и изнемогли, помрли у току тешке 1917. године.

Непосредно послије окупације Црне Горе и одступања српске војске преко Албаније, аустријска војска је пред крај 1915. и почетком 1916. године похватала по Србији и Црној Гори скоро све српске породице које су биле избјегле из ових крајева. Врло мали број земљорадничких породица (претежно жене и дјеца) враћен је у родни крај на своја згаришта и имања. Већи број тих породица спроведен је у интернирске и заробљеничке логоре у Добој, Зеницу и Шопрењак. У тим логорима, а нарочито у Добоју, биле су изложене свакаквим тешкоћама и организованом злостављању. У Добоју је дошло до највећег страдања усљед мучења, глади и помора од пјегавог тифуса...«.

(Из монографије »Рогатица«, стр. 78, 79, 80, »Свјетлост«, 1966)

ИНСПЕКЦИЈА ЛОГОРА

С времена на вријеме, у већим временским интервалима у логор су навраћали виши окупаторски официри да би извршили »инспекцију«. Али нико од њих није ишао даље од канцеларије заповједника логора. Никада и нико није завирио у бараке гдје владају болест и смрт. Зато нико од интернираца и не зна ради чега су заправо ти људи долазили у логорски круг. По нечем се то могло само претпоставити: разне индиције су упућивале на помисао да су »инспектори«, како их је логорско особље ословљавало, долазили ради података о броју интернираца, кретању морталитета и смјештајним капацитетима барака, јер, убрзо након одласка »инспектора« појавио би се неки од логорских официра, раскорачио се и подбочио, а онда се на сав глас продерао:

»Дииижи с', покрет!«

У баракама настаје паника и метеж, плач и шапутање:

»Куда ће сада са нама, господе?« – питали би се неки. »Куд год хоће, на горе не можемо, сигурно« – одговорили би други.

На добојској станици чекали су их отворени »Г« вагони. Грубо и без икаквог реда војници су људе трпали у вагоне. Многе мајке растављене су од своје дјеце, изнемогли старци од својих најближих који су их у ходу придржавали. У вагонима снијег и блато, над главама облаци пуни кише и снијега, вјетар сјеверац, према коме креће композиција, фијуче и сијече као сабља. За дан, два, три освануће негдје у Мађарској, у неком тамошњем логору, гдје ће многи докрајчити своје животе.

А у овај добојски, на њихова мјеста, већ за дан-два, стићи ће са југа нови »свјежи« интернирци – на инквизиторске и испосничке муке.

На брежуљцима око Добоја појавиће се опет нове мале хумке.

ПОСЉЕДЊИ ДАНИ ЛОГОРА

Такав рефрен у добојском логору трајао је до пред почетак 1917. године. У то вријеме тло под ногама Аустро-Угарске Монархије почиње нагло да се измиче. Порази на фронтовима и повлачење наговјештавали су скори крах ове некада моћне империје. То је било јасно и заповједницима концентрационих логора у окупираним областима, па су апеловали на врховне војне власти да логоре расформирају »пошто је отежана исхрана и саме војске«. Апел је прихваћен и заповједницима логора упућено је наређење да се »преживјели остаци врате својим домовима!«. Генерал *Саркотић* је, међутим, у својој каснијој изјави био искренији рекавши:

»Та биједа више нема никаквих својих домова, тамо су сада згаришта. Али, ено им њихови митрополити па нека траже помоћ...«

У часу када је стигло наређење за ликвидацију логора, концем 1916. године, у добојским шталама се налазило око 2500 интернираца. И када су почеле припреме за њихову евакуацију, неком слијепцу из управе логора синула је идеја да издвоје »све здраве и снажне мушкарце и пошаљу их на фронт«. Када је сачињен списак људи и ка-

да су их пред баракама постројили, пред собом су имали строј живих костура који, рекло би се, при најмањем покрету зашкрипе и зањишу се као стари плот на вјетру. Официри би пљунули преда се и, уз псовку и увреде, показали им врата на баракама. А онда би пожурили да се коначно ријеше те »аветиње«, како их је назвао заповједник логора.

Транспорт за транспортом кренули су према југу. Ни овога пута није изостало најгрубље и најнечовјечније понашање спроводника према изнемоглим људима. Опет је тим садистима ради нечега требало да раздвајају дјецу од родитеља, задржавајући их у шталама или на станици, да би их отпремили сљедећим транспортом. Тако многе мајке више никада нису виђеле своју дјецу; она су или помрла на путу или су их прихватиле и збринуле друге породице.

Логор смрти остао је пуст, без жртава, четвртог фебруара 1917. године, први пут након годину и по дана.

»Био је то Дантеов пакао« – пише Боривоје *ЈЕВТИЋ* – »на чијој је капији забиљежено: 'Ви, који улазите,

Свечаност освештења Цркве и Спомен-костурнице жртвама аустријске тираније у добојском логору. На слици патријарх српски Гаврило Дожић на помену пред Спомен-костурницом, септембра 1938. године, окружен свештеницима

оставите се сваке наде'. Одиста, нема наде ондје гдје је једна цивилизована сила упрегла све своје умне снаге и своју традиционалну рафинираност да искоријени један народ. Али, како је зло рађење готово суђење, и како нема патње којој нема краја, ма и у смрти, добојска епопеја добија своје симболично значење: из ове огромне костурнице на којој је Аустрија, умирући, искалила сав свој самртнички бијес, никло је једно ново доба пуно опомена...«.

●

Први свјетски рат се завршио и настало је једно ново доба. На хумкама, по шумарцима и пољима око Добоја расли су трава и коров. Двадесет година заборав је крио гробове невиних жртава. А онда, септембра 1938. године, пошла је да кане »задоцњела суза Добојлија« – на улазу у Добој подигнута је гранитна Спомен-костурница. Само: изгледа да се зла судбина била зарекла да кости ових мученика не остану вјечно у миру. Три године касније, 1941, фашистички окупатор разрушио је Спомен-костурницу. По ливадама око Споменика поново су се забјеласале кости, а гранитни комади лежали су около као велика изломљена стијена. Четири године је та тужна слика била свједок нових ужаса, нових патњи и смрти.

Прошле су и те четири године. Споменик је након ослобођења обновљен.

Обновљен је у исто вријеме када је у другом, новом дијелу града подигнута Спомен-костурница погинулим борцима у народноослободилачком рату од 1941–1945. И као да ту сада вјечно међусобно шапућу о минулим временима у којима је владала нечовјечност.

ПОМЕН ЖРТВАМА ГЕНОЦИДА У ДОБОЈУ

(16. септембар 1989. године)

Српско-православна парохија у Добоју организовала је 16. септембра 1989. године пригодну свечаност поводом 50-годишњице завршетка и освештења нове Цркве СВЕТИ ПЕТАР И ПАВЛЕ и 50-годишњице подизања Спомен-костурнице жртвама аустроугарског логора интернираца у Добоју, 1915–1917. године.

Ова пригодна свечаност је, заправо, требало да се одржи годину дана раније, у септембру 1988, када је и заокружена пета деценија постојања ова два величанствена монумента. Стицајем околности, међутим, свечаност је одлагана и тако одржана годину дана касније.

Вјероватно у договору са владиком тузланско-зворничким, госп. Василијем, овај меморијално-духовни збор народа у Добоју није шире обнародован, па ни путем средстава јавног информисања, осим дан раније у неким дневним листовима. Па ипак, у каснијим поподневним сатима, 16. септембра 1989. године, у црквеној порти окупило се више стотина вјерника и осталих грађана.

Веома богат програм, који је по властитом сценарију врло елоквентно и надахнуто водио свештеник, прота Драган ТЕРЗИЋ, трајао је око два сата. Ријечи поздрава и захвалности добојског проте Терзића његовој светости владики Василију као и осталим свештеним личностима и вјерницима и уводни говор у Цркви поздрављени су бурним аплузом и код присутних изазвало снажне емоције и осјећај пијетета према чину и намјени ове свечаности.

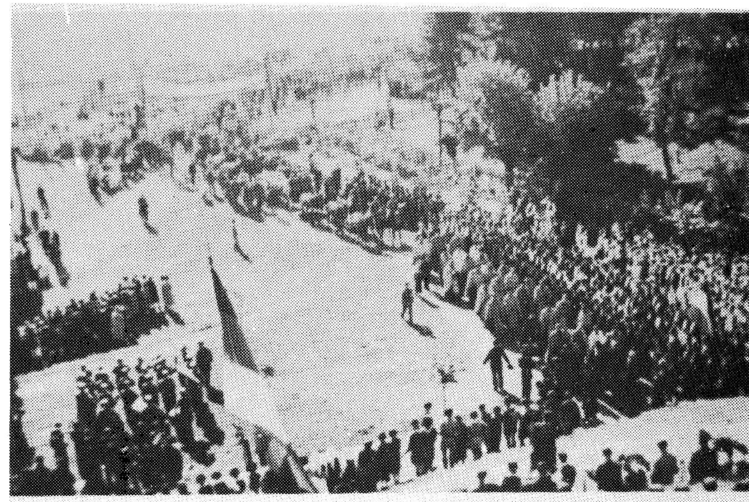
Прота Терзић подсјетио је присутне на страхоте у првом свјетском рату, посебно на жртве геноцида које је аустроугарски окупатор вршио над српским народом. Једна таква крвава и потресна епизода догодила се и на обали ријеке Босне, у Добоју, у времену од почетка 1915. до половине 1917. године. Више од 45.000 Срба, углавном стараца, жена и дјеце, силом отјераних из њихових домова са подручја источне Босне, источне Херцеговине и пограничних дијелова Србије и Црне Горе, убацивано је овдје, у Добоју, у хладне и загађене штале у којима су дотле били коњи оболели од сакагије. Хиљаде тих недужних људи, исцрпљених глађу, тортуром и болешћу, оставило је ту своје животе, и њихови посмртни остаци похрањени су у Спомен-костурници.

Прота Терзић је затим говорио о томе шта је до сада у писаним документима и материјалним споменицима учињено, а шта треба још чинити да успомена и захвалност овим жртвама страшног злочина остану вјечно. Прије педесет година

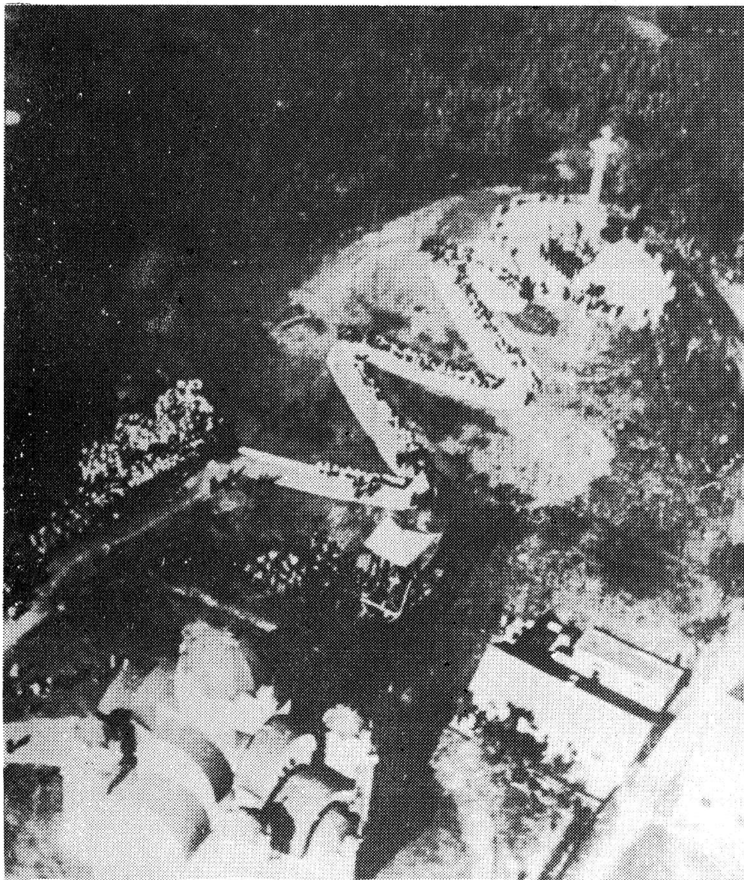

Српска православна црква у Добоју (снимио О. Кикић, 1989)

Освештењу Спомен-костурнице и нове цркве у Добоју 1938. године присуствовало је више десетина хиљада људи из цијеле Југославије.

Српско-православна црква у Добоју била је организатор изградње ове Спомен-костурнице и она је у септембру 1938. године, уз високе вјерске и државне почасти, уз учешће патријарха Гаврила Дожића, и освештана. На жалост, само три године касније један нови окупатор, са истим циљем и геноцидним походом као и онај претходни, аустроугарски, разрушио је Спомен-костурницу. Били су то Хитлерови фашисти и њихове домаће слуге – усташе. Српски народ, нагласио је прота Терзић, у оба прошла рата, од стране аустроугарских и њемачко-фашистичких окупатора, био је стављен ван закона, и могао га је, као пти-

Церемонијал поводом освештења нове Српско-православне цркве и Спомен-костурнице жртвама I свјетског рата у Добоју у септембру 1938. године (авионски снимак)

Помен жртвама добојског логора, септембра 1989. године: владика Василије окружен народом

цу, свако убијати. Али, захваљујући свом слободарском духу и традицији, овај народ, који се вјечито борио за правду и слободу, и овај пут је, уз велике жртве, побиједио.

Послије проте Терзића, а пошто је завршио вјерски обред, његова светост владика Василије је, и сам узбуђен, снажним ријечима изразио духовни епос и пијетет жртвама аустроугарске тираније. Владика Василије је посебно нагласио да је обновом овог споменика послије другог свјетског рата учињена велика неправда према историји и жртвама тиме што је умјесто крста, као завршног симбола на врху обелиска, монтирана неадекватна бронзана статуа. Та се неправда мора исправити и ми ћемо у том захтјеву бити упорни, рекао је владика Василије.

Хронологију изградње нове цркве у Добоју и Спомен-костурнице непосредно пред први свјетски рат, представио је на овој свечаности доктор Јово С. Дракулић Бобан, истакнути предратни културни радник у Добоју, данас адвокат у пензији, иначе аутор »Споменице« – првог обимнијег интегралног писаног документа о овој добојској голготи.

Затим је дјевојка *Јелена Терзић* из Добоја, кћерка проте Терзића, врло надахнуто, са неопходном дикцијом, рецитовала поему о цару Лазару, из Косовског епског опуса, а ученици Основне школе из села Прњавор код Добоја, отпјевали су Светосавску химну.

Тиме је овај снажни и достојанствени духовно-умјетнички церемонијал и рецитал под црквеним сводом завршен.

Затим је сав народ на челу са владиком Василијем и протом Терзићем, као и осталим свештеницима, из цркве у свечаној поворци отишао на хумку Спомен-костурнице, непосредно уз цркву, гдје је његова светост владика Василије одржао помен жртвама аустроугарског злочина.

Завршни дио Спомен-костурнице првобитно је био-крст. Приликом обнове порушеног споменика (минирале га усташе 1941), послије другог свјетског рата, као завршни симбол стављен је логораш. Сада се захтијева да се врати првобитни симбол

Сердар Јанко ВУКОТИЋ, легендарни црногорски војсковођа, заслужан за одбрану незаштићеног православног становништва од шуцкора, које је у једној бици протјерао надомак Сарајева

На гробовима мученика никао је нови град – успомене на њих вјечно ће живјети: Добој данас

ЖРТВЕ ДОБОЈСКЕ ИНТЕРНАЦИЈЕ

БИВШИ СРЕЗОВИ

РОГАТИЦА

Смиљана Ерлета – Осечина
Урош Ћиро – Братиљевићи
Драго Загајац – Гајеви
Стана Неричић – Седише
Роса Ђуровић – Плана
Стево Вукосављевић – Чолопек
Милија Телетина – Прача
Коста Ковач – Нехорићи
Танкосава Драговић – Врхпрача
Анђа Лубарда – Пјечевица
Јока Вуксановић – Чолопек
Радован Јанковић – Барник
Милан Ковачевић – Гуждељи
Светозар Јовановић – Чемерно
Стана Витомир – Педише
Јово Шкобо – Стокмоци
Владе Переула – Вражалице
Милан Ћуфер – Врхпрача
Стана Данојлић – Сочице
Љубица Васиљевић – Сељани
Танасије Лазић – Носовић
Обренија Вујовић – Прерача
Ружа Живковић – Пећине
Радојка Самарџија – Вранеши
Танасије Лазић – Носовићи

Милутин Томић – Подроманија
Драгоје Делић – Бранковићи
Арсо Переула – Вражалице
Милош Кулашевић – Сељани
Бошко Кракић – Сенакчена
Петра Пурковић – Сјетлина
Јован Коностравац – Ковањ
Божана Деспотовић – Осово
Анђа Бартула – Барник
Борислав Боровчанин – Чешановић
Милош Пелениш – Брњица
Митра Бартула
Бошко Сорак – Гуждељи
Милосав Елета – Бећи
Даринка Пржиљ – Коностравци
Анђелка Драгутиновић – Ждраловићи
Божана Чворо – Миошић
Аница Фргања – Грнчарево
Анђа Тадић – Оглава
Јока Добриловић – Мандра
Роса Переула – Вражалице
Крсто Вуксановић – Чолопек
Василија Делић – Бранковићи
Перса Делић – Бранковићи
Мара Вуксановић – Чолопек
Десимир Чворо – Миошић
Танасија Тешановић – Брњица
Петра Средојевић – Осово
Милица Средојевић – Осово
Јања Новаковић – Козићи
Коса Ковач – Личевице
Станија Радовић – Осово
Радован Планинчић – Гучево
Стана Пржуљ – Коностравци
Војко Данојловић – Илијак
Миливоје Загајац – Кула
Јован Вичетић – Кула
Андрија Тодоровић – Илијак
Даринка Илић – Чутањевић
Милка Росић – Долови
Гроздана Данојлић – Илијак
Милан Митровић – Рогатица
Десанка Гицо – Братињевић
Милован Драгутиновић – Ждраловић

Миленка Божић – Ковањ
Милица Крунић – Ковачица
Милија Цвијовић – Соколовићи
Маринко Косорић – Соколац
Лепосава Јакшић – Соколац
Петко Переула – Бранковићи
Љубица Переула – Илијак
Радојка Беговић – Соколовићи
Анђелка Лучић – Вражалице
Јелка Данојловић – Илијак
Боса Станишић – Соколац
Јован Чабовић – Шенковићи
Станко Јакшић – Стрмац
Петко Коностравац – Ковањ
Аћим Данојловић – Илијак
Арсо Тешановић – Бинче
Василија Мочар – Соколац
Новица Переула – Долови
Стоја Деспотовић – Баксадић
Анђа Мијановић – Шариновићи
Гоја Стакић – Сељани
Митра Ремовић – Русановић
Стана Јакиш – Стрмац
Бранко Мешковић – Косовићи
Јелена Стакић – Сељани
Јока Новаковић – Кошић
Рајко Ђокић – Дједовци
Перса Чворо – Миошић
Мирко Росић – Северско
Милан Коностравац – Ковањ
Рајко Војовић – Феризовићи
Милош Коностравац – Ковањ
Ђоко Марковић – Маргетићи
Драгица Марковић – Мичибаба
Радојка Кусмук – Гиесево
Миле Драгутиновић – Ждраловић
Борисав Крстић – Штавањ
Илија Средојевић – Рогатица
Василија Печеница – Маргетићи
Богољуб Печеница – Сељани
Ристо Марковић – Маргетићи
Богомир Ђукић – Ђедовци
Ристо Средојевић – Косовићи
Илинка Драганић – Врхпрача

Зорка Кракић – Крна
Јоса Ранковић – Барник
Танкосава Божић – Ковањ
Урош Вуковић – Цимрије
Раде Шупета – Соколац
Радојка Сорак – Гуждељи
Јованка Андам – Вражалице
Средоје Братић – Милковић
Саво Керлета – Врхпрача
Станија Бартула – Барник
Радован Средојевић – Косовићи
Димшо Вуксановић – Чолопек
Ранко Чоловић – Шенковићи
Љепосава и Рајко Клисара – Рогатица
Тарса Врбарац – Кула
Стана Зорановић – Трново
Ковиљка Печеница – Вранеш
Даринка Делић – Милетци
Ратко Дупљанин – Видрићи
Светозар Мицојевић – Рањен
Данило Планинчић – Берег
Видоје Драговић – Гуте
Милован Прељаћ – Заграђе
Милка Ковачевић – Читлуци
Даница Лубарда – Пљешевица
Лазар Пешић – Драгодол
Аница Шука – Кусаче
Вељко Драшковић – Осоје
Милија Пелемиш – Брњица
Милка Јашеровић – Вранеш
Милија Фргања – Гичево
Милија Аћимовић – Мандра
Петар Чворо – Миошићи
Милка Росић – Долови
Лепосава Мачар – Балтићи
Ружа Андан – Вражалице
Нећо Бартула – Рогатица
Милица Драшковић – Осоје
Митар Чечар – Совци
Јованка Божић – Завичина
Милка Бартула – Рогатица
Софрен Бармац – Калиновик
Милован и Љубица Деретић – Калиновик
Алекса Тодоровић – Калиновик

Љубо Андан – Калиновик
Станко Петровић – Калиновик
Васиљка Зорановић – Соколовићи
Тарса Миленковић
Милка Загајац
Грујо Градимац
Смољана Маловић – Милетци
Даница Момовић – Мркање
Манојло Драгутиновић – Рогатица
Илија Самарџија – Рогатица
Милица Андан – Розанци
Тода Андан – Розанци
Јово Станковић
Милка Вукић
Вујадин Фргања
Ђорђе Милетић
Миливоје Бартула
Даница Ковачевић – Гуждељи
Стоја Андан – Вражалице
Лако Миленковић – Богојево
Обренија Дечић – Фочник
Марко Вукадин – Средње
Љубица Печеница – Вранеши
Стево Печеница – Вранеши
Стана Данојлић – Илијак
Савка Љубинац – Сељани
Милева Кракић – Сељани
Јелка Новаковић – Козићи
Гојко Росић – Вражалице
Милан Марић – Чаварине
Јелка Војиновић – Раковац
Даница Јанковић – Љешевић
Милован Јанковић – Барник
Јока Суботић – Прача
Милош Бајић – Сочице
Новица Станојевић – Мркаљи
Илија Планојевић – Себечко
Стана Мотика – Осоје
Радован Цвијетић – Клечковац
Видак Крсмановић – Булози
Сава Бартула – Барник
Раде Печеница – Булози
Стана Загајац – Кула
Милка Јанковић – Барник

Јелка Планојевић – Мркаље
Стоја Бабовић – Шенковићи
Анђелка Градинац – Зовик
Софија Тодоровић – Илијак
Маринко Ћидић – Бећи
Стоја Делић – Калиновик
Миливоје Нерић – Гучево
Ружа Зорановић – Стрмац
Јована Цвијетић – Бабљак
Милка Кулашевић – Сељани
Ристо Елез – Лисовићи
Благоје Брбара – Кула
Тодор Витомир – Соколац
Крсто Пржуљ – Коностревци
Јованка Јовичић – Гучево
Неђо Мићановић – Сјетлина
Гоја Загајац – Кула
Милка Данојлић – Сочице
Божо Дундић – Митровићи
Боса Башовић – Кусаче
Рајко Прелић – Заграђе
Милан Јанковић – Рогатица
Вујадин Печеница – Сељани
Јелисавка Лаловић – Пазаје
Петра Лучић – Вражалице
Јелка Лучић – Вражалице
Саво Елез – Лисовићи
Милка Елез – Крбљине
Јока Коностравац – Ковањ
Миливоје Нешковић – Пљешевица
Раде Илић – Песирић
Милосав Шаренац – Бабљак
Десанка Печеница – Прача
Петра Војиновић – Рогатица
Роса Ружић – Кула
Марко Даневић – Илијак
Илија Цица – Братиљево
Милован Андан – Вражалице
Стоја Јовичић – Барнок
Вељко Вуксановић – Прача
Владислав Станишић – Понор
Никола Станишић – Понор
Раде Фуртула
Милица Авазовић

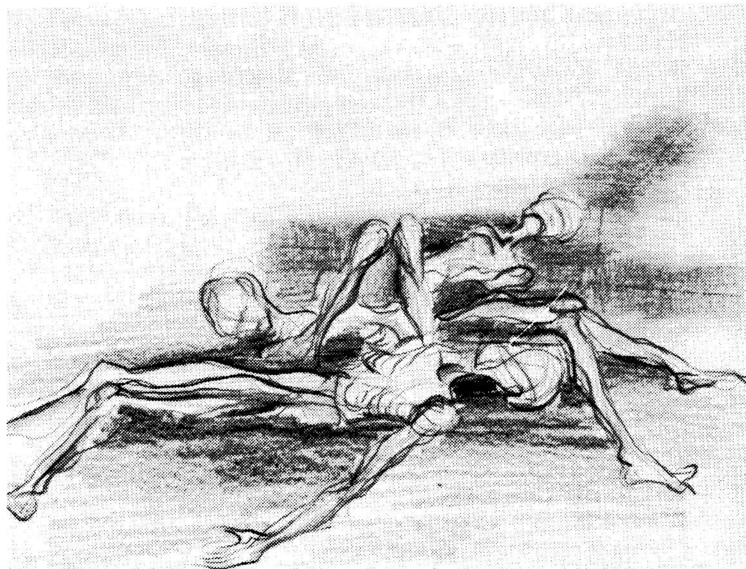
Младен Боровчанин – Боровац
Анђелка Печеница – Илијак
Миладин Андан – Вражалице
Јања Бартула – Барник
Љупко Ћоровић – Бранковићи
Бошко Јиждић – Ликине
Радојка Цвијетић – Вражалице
Стана Драганић – Гута
Ана Лундић – Цимрије
Мара Марковић – Жељевица
Плема Зековић – Брњца
Благоје Вукадин – Средње
Драго Љубинац – Чешановић
Даринка Данојлић – Сочице
Спаса Ачиновић – Мандра
Светоз Марић – Чаварине
Никола Андан – Вражалице
Милан Брезо – Виноград
Даница Шкипина – Прача
Обренија Ашања – Радовић
Љубица Клачар – Брењица
Борисав Манцо – Бјелогорци
Коса Војновић – Врхпрача
Борисав Пајић – Мислово
Спасоје Лонцо – Довлићи
Симо Новаковић – Козићи
Ружа Ковачевић – Гуждељ
Милан Боровчанин – Ћемановићи
Остоја Андан – Вражалице
Марко Перовић – Долић
Мара Вуксановић – Прача
Милош Јовичић – Гучево
Боса Андан – Вражалице
Јелка Елез – Лисовићи
Анђелко Ковачевић – Гуждељи
Рајко Војиновић – Врхпрача
Лепосава Цвијетић – Бабљак
Јока Данојлић – Илијак
Зорка Јанковић – Сјетлина
Петра Суботић – Прача
Миле Дундић – Мркаљ
Милана Мирковић – Феризовићи
Мара Данојлић – Илијак
Ђука Телетина – Илијак

Јока Вуковић – Сјетлина
Радојка Ристић – Мировићи
Лепосава Тошић – Будимлија
Милена Тодић – Оглавак
Обрен Томић – Багнић
Љубо Матић – Мељковић
Аксентије Градинац – Зовик
Коста Ђуровић – Феризовићи
Анђа Мачар – Ристићи
Радојка Планојевић – Мркоњић
Даница Јевтић – Феризовићи
Нећо Станишић – Соколац
Јован Улумић – Соколац
Мара Беговић – Барник
Стоја Перендија – Бранковићи
Симо Маловић – Милетци
Стака Гутаљ – Понор
Стана Цицовић – Врхпрача
Гојко Бартула – Барник
Танкосава Данојлић – Илијак
Петра Жићић – Рогатица
Милка Росић – Долови
Душан Милинковић – Рогатица
Филип Суботић – Прача
Петар Вукадин – Средње
Лазар Ећимовић – Мандра
Ђорђе Вуксановић
– Петар Ребић – Пешурићи
Сока Станишић – Бурсићи
Божо Дупљанин – Виндрић
Петар Антонијевић – Прача
Миливоје Ристић – Вражалице
Милан Елез – Лисовићи
Мирко Перендија – Бранковићи
Илија Лалић – Соколац
Бранко Обреновић – Кунић
Василије Елез
Стево Петровић – Агаровци
Савка Росић – Долови
Гавро Гутаљ – Понор
Обренија Срдановић – Реновица
Коса Ђајић
Радоје Пушара
Цвијета Елез

Милка Рајић
Ана Цебић – Заграђе
Митра Чиновић – Бракљевић
Стојан Гутаљ – Врхпрача
Милка Војиновић – Маровић
Златана Градинац – Зовик
Јелка Зечевић – Сарче
Миливоје Јашаревић – Вранеш
Божидар Мирковић – Корзевић
Јово Переула – Вражалице
Аница Драшковић – Брдо
Рако Прелић – Заграђе
Милка Самарџија – Вранеш
Миле Симић – Потпећ
Милојка Врбара – Кула
Анђа Лелек – Драче
Аница Паунић – Јела
Зорка Бартула – Барник
Милорад Марић – Шенковићи
Стана Обрадовић – Осово
Јања Данојлић – Гласинац
Славка Лелек – Богнић
Миливоје Војиновић – Барник
Милка Хршум – Сочице
Љубица Клачар – Раките
Никола Таковић – Кусуци
Вукан Жељаја – Балтићи
Зорка Вуковић – Калиновик
Аница Переула – Вражалице
Радоје Витомир – Тадиша
Крсто Вучетић – Кула
Радојка Вучковић – Илијак
Јован Тодоровић – Барник
Милош Тешановић – Бујаци
Смиља Пеленић – Брново
Смиља Керовић – Сељани
Јово Рудовић – Кула
Милица Цвијетић – Барник
Смиљана Планинчић – Вучево
Десанка Брезо – Виноград
Милован Ашоња – Рађевићи
Владо Шука – Кусаче
Милка Ђокић – Прача
Петра Томић – Заграђе

Танкосава Руцић – Сочице
Анђелка Бартула – Барник
Василије Буква – Калиновик
Сока Вукадин – Грабовица
Миливоје Шука – Кусаче
Сава Симовић – Сјетлина
Милица Симовић – Сјетлина
Обрен Брезо – Виноград
Стјепан Ремовић – Русановић
Алекса Радојчић – Вјенић
Госпава Мотика – Сељани
Љубица Божић – Долови
Митра Беговић – Соколац
Боса Ристановић – Штавањ
Стеван Николић – Лаинско
Милка Мотика – Сељани
Милан Андан – Вражалице
Јања Пелешић – Врхпрача
Митра Печеница – Прача
Милија Андан – Вражалице
Коса Росић – Долови
Вељко Драшковић – Брдо
Душан Јанковић – Ковањ
Радисав Божић – Ковањ

САРАЈЕВО

Зора Старчевић – Пале
Милија Регоје – Добро Поље
Илија Регоје – Добро Поље
Рајко Лазић – Осечина
Крсто Ћирић – Касиндол
Видак Вукара – Пале
Милка Клачар – Пале
Бранко Маринковић – Пале
Риста Пољакуша – Љубогошта
Војин Пржуљ – Крбљине
Милка Станишић – Арнаутовић
Грозда Регоје – Добро Поље
Коста Лиздек – Мокро
Душан Регоје – Добро Поље
Нећо Клачар – Пале
Гоја Пржуљ – Крбљине
Божана Терзић – Пале
Милан Елез – Крбљине
Милан Тодоровић – Заграђе
Нећо Каришић – Јеловци
Иконија Пољакуша – Љубогошта
Милош Шалипур – Радијевићи
Илија Скокић – Пале
Душан Вучићевић – Мокро
Радојка Пржуљ – Бољановићи
Васо Боровчанин – Жиље

Десанка Мицић – Рогоушићи
Тарса Скокић – Раковац
Васо Регоје – Добро Поље
Савка Ковачевић – Пале
Душан Јакововић – Крбљине
Даринка Цицовић – Нерићи
Василија Рајчевић – Горње Село
Јованка Ћирић – Касиндол
Зорка и Јелка Регоје – Добро Поље
Божана Крљаш – Јеловци
Марко Старчевић – Раковац
Стака Ковачевић – Горовићи
Јован Савић – Селишта
Јелка Ковачевић – Горовићи
Петра Пољакуша – Љубогошта
Плема Тановић – Булози
Сока Анић – Мокро
Милка Ђукић – Пале
Гавро Лиздек – Мокро
Сретен Крљаш – Јеловци
Ђорђе Ћирић – Касиндол
Анђа Пандуровић – Пајровине
Борика Ковачевић – Горовићи
Петар Драговић – Добро Поље
Илија Пржуљ – Крбљине
Јула и Милан Пржуљ – Добро Поље
Бојана Станишић – Љубогошта
Вељко Лаловић – Сена Крена
Анђа Благојевић – Бараковац
Цвија Јоксимовић – Крбљине
Трифко Клачар – Соколац
Иконија Лиздек – Мокро
Ђорђе Ивановић – Миље
Бранко Јовић – Улобци
Милан Букара – Пале
Гоја Елез – Добро Поље
Коста Вељо – Добро Поље
Митра Клачар – Пале
Мара Росић – Булози
Јована Фуртула – Боговићи
Рајко Ковачевић – Горовићи
Стоја Бабић – Добрић
Гоша Зликовац – Јасик
Богдан Клачар – Клацаник

Плема Комадан – Пале
Новица Пандуровић – Тодоровић
Нећо Ковачевић – Љубогошта
Ђорђе Топаловић – Требевић
Марко Марковић – Црна Ријека
Стака Дујовић – Трипоња
Божо Павичевић – Пале
Милован Југовић – Љубогошта
Ђурђа Елез – Добро Поље
Михајло Вуковић – Љубогошта
Бранко Пандуровић – Павловац
Драгица Ашкаба – Крбљине
Новак Клачар – Кочевик
Симана Чечар – Совац
Десанка Рудовић – Булози
Милица Фуртула – Пале
Милутин Максимовић – Мокро
Перо Вељо – Трново
Милан Каравдија – Пале
Вучина Пржуљ – Крбљина
Илија Јањић – Будимлија
Трифко Вељо – Трново
Марија Гачанин – Пале
Петко Маринковић – Пале
Тома Крсмановић – Улобци
Јања Ћетковић – Пале
Милан Вуковић – Љубогошта
Даринка Рајчевић – Горње Село
Мара Петровић – Радијевићи
Даница Вуковић – Хаџићи
Петко Клачар – Раковац
Ђоко Станишић – Љубогошта
Гавро Гавриловић – Бјелогорци
Илија Бјелица – Улобци
Рада Матић – Сарајево
Нећо Врећо – Црна Ријека
Митар Ерић – Бјелогорци
Стана Старчевић – Раковац
Стана Бабић – Крајенић
Живко Клисара – Јеловци
Гоша Елез – Ратоке
Периша Ћетковић – Пале
Данило Мићановић –Сјетлина
Тодо Параћина – Мокро

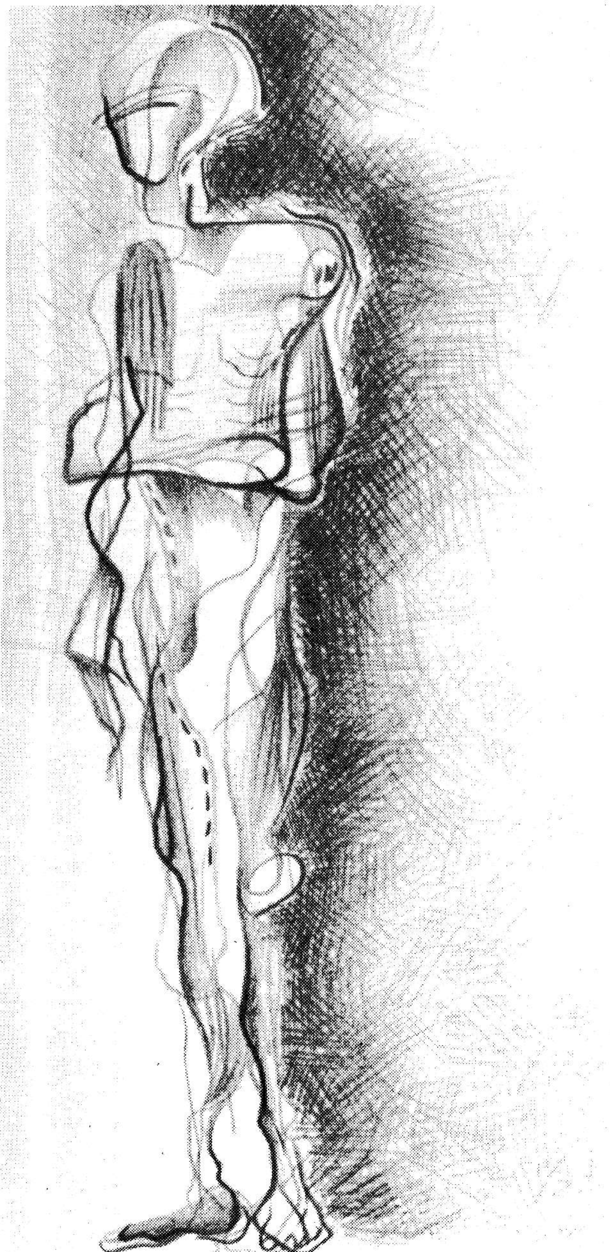
Анђа Лиздек – Кадино Село
Јања Елез – Крбљине
Симо Пољаковић – Љубогошта
Симо Јовичић – Соколац
Гавро Пекић – Мокро
Периша Ћетковић – Пале
Милка Елез – Крбљине
Јоко Коностревац – Крбљине
Нећо Лале – Шиљак
Нећо Благојевић – Бараковац
Микаило Мијајловић – Пале
Даша Шкобо – Пале

Ружа Јовичић – Пробој
Гоја Регоје – Добро Поље
Милена Гајовић – Пале
Милица Комленовић – Озрен
Крсто Симић – Пале
Мирко Парђина – Мокро
Марко Станичић – Љубогошта
Стака Бјелица – Иловица
Јован Лиздек – Мокро
Крсто Поповић – Пале
Душанка Пајић – Романија
Милорад Гајевић – Оточина
Илинка Ћетковић – Пале
Љубица Рудић – Пале
Милица Милутиновић – Довлићи
Јока Лазаревић – Љубогошта
Микајло Самарџија – Пале
Богдан Милутиновић – Требевић
Данило Андан – Вражалица
Бошко Клачар – Ратковац
Даринка Бабић – Довлићи
Милка Фуртула – Богојевићи
Савка Клисара – Јеловци
Јово Цицовић – Неорићи
Мирко Тодоровић – Заграђе
Владо Бјелица – Јеловци
Мара Ковачевић – Добро Поље
Јања Милисав – Влаховићи
Десанка Савић – Пале
Милка Рудовић – Гласинац
Јока Петровић – Радојевићи
Анђа Сокиша – Раковац
Стана Милутиновић – Јасик
Јово Продановић – Мокро
Ана Јаковић – Крбљине
Мара Тодоровић – Влаховићи
Обрад Терзић – Пале
Милутин Ћосић – Булози
Саво Јевтић – Булози
Влађен Вуковић – Сињево
Марко Клисура – Јеловци
Максим Клачар – Пале
Милена Антонић – Романија
Крсто Ковачевић – Добро Поље
Бранко Благојевић – Бараковац

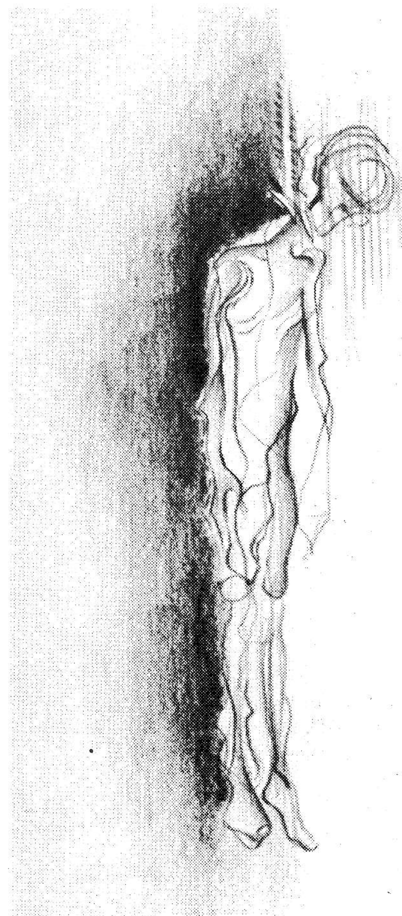
Јелена Гојковић – Осечина
Вида Ашкаба – Крбљине
Милка Гуњак – Удеж
Драгица Ковачевић – Добро Поље
Петра Карадија – Прибањ
Марко Јовановић – Трново
Алекса Елез – Добро Поље
Стево Вељо – Добро Поље
Босиљка Ковачевић – Добро Поље
Боса Зликовац – Влаховићи
Мара Клачар – Кочевик
Петра Комленовић – Ријећа
Симуна Терзић – Пале
Никола Милутиновић – Требевић
Перо Андан – Вражалице
Милка Пољаковић – Љубогошта
Зорка Ковачевић – Добро Поље
Урош Пржуљ – Крбљине
Душан Ковачевић – Булози
Ђуро Бањанин – Добро Поље
Василија Станишић – Љубогошта
Јово Ристичевић – Беговина
Роса Комненовић – Ријека
Анђа Петровић – Пале
Смиља Милутиновић – Јасик
Мара Клачар – Кочевик
Ђорђо Дробљаковић – Касиндол
Јока Вујадин – Булози
Недјељко Регоје – Добро Поље
Даница Пржуљ – Крбљине
Стеван Гавриловић – Бјелогорци
Јанко Рајић – Росиље
Данило Ковачевић – Добро Поље
Госпова Пољаковић – Љубогошта
Стака Елез – Крбљине
Петко Церовић – Врхпрача
Богдан Бољанић – Иловице
Сава Драговић – Мушић
Тонка Букера – Пале
Гојко Елез – Добро Поље
Дивна Решић – Црни Врх
Новак Станишић – Љубогошта
Душан Кусмук – Пале
Роса Гавриловић – Бјелогорци

Стјепан Ћосић – Пале
Милица Грубановић – Мокро
Ана Марковић – Трново
Стака Парађина – Мокро
Јања Панцо – Бјелогорци
Сретен Пајић – Романија
Риста Тодоровић – Заграђе
Марица Бјелица – Пале
Даница Гачанин – Прибањ
Анђа Ковачевић – Пале
Зорка Пржуљ – Крбљине
Радован Гуњак – Јеловци
Љубица Лопатић – Јеловци
Деса Гуњак – Удеж
Јања Толић – Булози
Илинка Фуртула – Влаховићи
Данило Матић – Влаховићи
Јованка Деспотовић – Осово
Милка Ковачевић – Булози
Сара Вукадин – Космај
Роса Скокић – Раковац
Роса Рудић – Пале
Спасенија Станишић – Љубогошта
Митра Мијовић – Улобци
Јанко Парађина – Мокро
Томо Бегенишић – Мокро
Сока Боровчанин – Шуљ
Јока Клачар – Пале
Данило Пржуљ – Крбљине
Милена Лопатић – Мокро
Сава Станишић – Љубогошта
Михајло Ковачевић – Гаровићи
Госпава Матовић – Боговићи
Анђа Сантрач – Љубогошта
Лепосава Антонић – Романија
Софија Кусмук – Долови
Мара Клачар – Кочевик
Новак Симатовић – Кочевик
Божана Каравдија – Кочевик
Ристо Рудић – Пале
Раде Пандуровић – Јасик
Драгица Вуковић – Виноград
Василија Благојевић – Бараковац
Петар Марић – Булози

Лука Јањић – Булози
Маринко Лопатић – Мокро
Сретен Антић – Мокро
Јелка Савић – Селишта
Ана Самарџић – Мокро
Јово Антонић – Булози
Младен Гајовић – Хоточина
Јања Ковачевић – Доброполье
Анђа Станишић – Љубогошта
Симо Вуковић – Костреша

ТРЕБИЊЕ

Владо Средановић – Вучје
Сава Деретић – Ораховац
Анета Грубач – Ораховац
Гојко Вучковић – Зубци
Вукота Савковић – Ораховац
Благоје Тркља – Ораховац
Марко Мијановић – Грнчарево
Живко Чајић – Ораховац
Стана Матовић – Богојево
Обренија Мрдић – Ораховац
Мато Деретић – Ораховац
Стана Тркља – Ораховац
Стана Рутешић – Клобук
Анђа Средановић – Ушће
Андрија Деретић – Ораховац
Стоја Матовић – Богојево
Мила Грубач – Лазаревићи
Спасоје Вукаловић – Требиње
Златана Грубач – Ораховац
Божо Вучковић – Богојево
Цвијета Грубач – Заровце
Љепосава Вучковић – Вучје
Илинка Вашковић – Требиње
Томо Грубач – Ораховац
Јања Средановић – Корјенићи
Видосава Ђајић – Ораховац
Јованка Средановић – Вучје

Митрана Грубач
Никола Ђајић – Ораховац
Драгиња Петровић – Ораховац
Иван Предовац – Коњско
Лука Средановић – Богојево
Милица Ковачевић–Корјенићи
Анђа Стијачић–Клобук
Јована Вучковић – Богојево
Обрен Ђајић – Ораховац
Спасенија Деретић
Вељко Бегенишић – Ораховац
Зорка Мрдић – Аранђелово
Спасоје Мрдић – Ораховац
Блажо Средановић – Ушће
Стјепа Матовић – Богојево
Милован Шакотић – Ораховац
Госпава Мрдић – Ораховац
Анђа Матовић – Богојево
Јована Ратковић – Зубци
Јован Вучуревић – Богојево
Стана Деретић – Ораховац
Милка Благојевић – Бараковац
Милица Тркуља – Ораховац
Симона Стијачић – Јасен
Милица Грубач – Ораховац
Василија Шакотић
Мара Бегенишић
Госпава Бегенишић
Даница Ђајић
Обренија Грубач – Ораховац
Јово Стијачић – Клобук
Спасенија Дабовић – Ушће
Марица Стијачић – Клобук
Ђурђа Грубач
Петруша Грубач – Ораховац
Пиља Средановић – Зубци
Симона Шакотић
Мирко Грубач
Перо Деретић
Јован Гајић
Петруша Шакотић
Љубица Грубач – Ораховац
Ђорђо Вучковић
Стана Мавроња – Зубци

Ђурђа Бегенишић – Ораховац
Видак и Зорка Грубач – Ораховац
Анђа Матовић – Богојево
Благоје Ђурић – Коњско
Јована Симовић
Госпава Вучковић – Богојево
Ђурђа Деретић – Богојево
Душан Средановић – Корјенићи
Стана Џајић
Манда Мићановић
Јована Шакотић – Ораховац
Милан Вуковић – Богојево
Душан Средановић – Корјенићи
Стана Џајић – Ораховац
Сава Градинац – Маоче
Стана Средановић – Зубци
Бошко Бегенишић – Ораховац
Јован Ковачевић – Ораховац
Лука Тркља
Божија Ђајић
Госпава Деретић
Зорка Деретић
Костиња Деретић
Госпава Грубач
Петра Мрдић – Ораховац
Васа Мрдић – Виовићи
Ружа Вукаловић – Зубци
Савка Мићановић – Граб
Раде Бегенишић – Ораховац
Стана Средановић – Корјенићи
Милан Гавриловић
Обренија Мићановић – Богојево
Вељко Мрдић
Јована Бегенишић – Ораховац
Душан Средановић – Зубци
Стоја Деретић
Бранко Бегенишић
Манда Бегенишић
Ристо Бахоч – Ораховац
Марко Бегенишић
Новица Бегенишић
Ђурђа Шакотић
Вида Грубач
Митра Бегенишић

Анђа Грубач
Госпава Грубач
Јелка Грубач – Ораховац
Стеван Средановић
Ана Самарџија – Зубци
Милица Дабовић – Рупе
Стана Мићановић – Буква
Јована Средановић – Требиње
Цвијета Бегенишић – Ораховац
Вида Рутешић
Митар Бакић – Клобук
Милан Тркља
Марија Грубач – Ораховац
Митар Паприца и Драгица Ћирић – Зубци
Лазар Мићановић – Богојево
Марко Мрдић и Јовица Грубач – Ораховац
Анђа Мијановић – Грнчарево
Крстина Ратковић – Зубци
Радован Бегенишић – Ораховац
Анђа Мићановић – Богојево
Петруша Средановић – Корјенићи
Цвијета Грубач
Плана Бегенишић
Стака Деретић – Ораховац
Божо Ћирић – Коњско
Мара Матовић – Богојево
Томо Ћатовић – Богојево
Савица Бегенишић – Ораховац
Стана Бегенишић – Јањач
Видак Ратковић – Зубци
Спасенија Баковић – Клобук
Ђурђа Грубач – Ораховац

ВИШЕГРАД

Јеремије Пузовић – Лијеска
Алекса Пузовић – Лијеска
Илија Јовановић – Ораховац
Симо и Недељко Масал – Вардиште
Алексије Видаковић – Бијело Поље
Борислав Микавица
Милисав Микавица
Јоксим Микавица
Војин Микавица
Јевто Марковић
Обрад Видаковић
Симо Арсић
Филиман Микавица
Алексије Анђић
Илија Јањић – Бијело Брдо
Здравка Томић – Штрбци
Јеремије Божовић – Оморине
Љубисав Видаковић
Миле Поповић – Штрбци
Гавро Спасојевић – Кућерине
Трифко Мићевић – Тргачи
Алекса Мићевић – Зубањ
Јово Новаковић – Бјегојевићи
Сретен Пејовић – Ренуловићи
Миле Зарић – Биље
Станоје Тешковић – Вићевићи
Станојка Тешевић

Васо Тешевић
Ристо Тешевић – Дринско
Добрисав Малешевић – Ћаћине
Даринка Тешевић – Дуговијеч

ГАЦКО

Миле Милетић – Јасеник
Милојко Трипковић – Гогори
Тодора Савић
Илија Савић – Жањевица
Симона Шворцан – Гарева
Јела Лубарда – Корито
Војин Мастиловић – Изгори
Лазар Вуковић – Вучинић
Радоје Сибињац (или Љубињац) – Чешановић
Милка Ковачевић – Гурачево
Стеван Шкиљевић – Изгори
Трифко Вуковић – Улиње
Данило Елез – Изгори
Јован Бејатовић – Гарева
Ђурица Војиновић – Дражљево
Илинка Мастиловић – Изгори
Раде Бејат – Жењевица
Благоје Шворцан – Корита
Пеко Ребић – Чемерно
Петар Беатовић – Гајеви
Мивуша Јакшић – Корита
Анђа Свецениша – Корита
Јованка Мастиловић – Гацко
Босиљка Јакшић – Корита
Мирко Средановић – Ушће
Богдан Грбар – Ораховац – Требиње
Владимир Шупић – Врба

Спасенија Грубачић – Врба
Јован Шупић – Врба
Стана Шупић – Изгори
Јована Стијерчић – Самобор
Новак Пушара – Ушће
Стана Мастиловић – Изгори
Стоја Бабић
Мара Јакшић – Корита
Петар Вуковић – Улиње
Стана Рончевић – Жањевица
Трифко Шупић – Изгори
Мивуша Окиљевић – Дражљево
Никола Шкиљевић – Изгори
Обрен Шупић – Дражљево
Бојана Беатовић – Гарева
Ђурђа Суботић – Гацко
Анђа Белетић – Билеће
Ђурђа Бошковић – Драмешина
Јована Јакшић – Корита
Мивуша Ребић – Гацко
Степанија Белетић – Самобор
Илија Шкиљевић – Изгори
Саво Тодоровић – Устиколина – Фоча
Јована Трифковић – Изгори
Стјепан Пушара – Улиње
Радомир Шворцан
Белем Андрић – Дулићи
Максим Вуковић – Улиње
Јања Савић, кћи Илије и Тодоре – Жањевица
Василија Елез
Милосава Рончевић – Жањевица
Мирко Вуковић – Улиње
Милуша Шкиљевић – Изгори
Анђа Дамњановић – Гарево
Душан Бабић – Драмешина
Видак Ћосић – Белешић
Сава Слијепчевић – Самобор
Петар Пушиловић – Улиње
Лука Вуковић – Улиње
Игњат Пољановић – Данци
Максим Шупић – Чемерно
Ђорђо Дамјановић – Гарева
Коста Мандић – Дулић
Рајко Бошковић – Драмешина

Аћим Кујунђић – Сигози
Илија Миловић – Чемерно
Новица Супић – Јасеник
Раде Елез – Изгори
Цвијета Апрдовић – Изгори
Босиљка Ашкраба – Драмешина
Јаков Поповић – Дражљево
Грујо Сицин – Чемерно
Јела Пушара
Крстиња Вашковић – Казанице
Стана Симовић – Дражљево
Обрен Слијепчевић – Самобор
Обрен Бошковић – Драмешина
Обренија Слијепчевић – Самобор
Спасенија Елез – Изгори
Анђа Милетић – Јасеник
Анђа Бебић – Јасеник
Госпава Сушић
Пејо Јакшић – Корита
Мара Елез – Гацко
Ђурђа Мастиловић
Крстиња Супић – Изгори
Ксенија Копривица – Чемерно
Драгица Тепавчевић – Казанци
Стоја Супић – Изгори
Мара Лубарда – Гарева
Радоје Перовић – Данић
Илија Мезлун – Корита
Анђа Супић
Саво Дубљевић – Изгори
Радован Грубач – Врба
Игњат Шупић – Чемерно
Милица Црњак – Мосоровићи – Фоча

БИЛЕЋА

Петруша Вујовић – Прелац
Ристо Вуковић – Аџић
Ђурђа Албијанић – Блајићи
Љубо Вујовић – Прерача
Милош Мачуровић – Требиње – Билеће
Татомир Уљаревић – Врбица
Јања Уљаревић – Врбица
Вида Попара – Кукриће
Крсто Бјелетић
Викота Курдилија
Пава Будалић
Андрија Вујовић
Ружа Будалић – сви из Прераче
Љубица Курдулија – Пренче
Јаков Милошевић – Брестице
Јања Невроња – Требиње – Билеће
Мирко Иванковић – Бранидо
Роса Будалић
Трифко Вујовић
Спасоје Вујовић – сви из Прерача
Божо Бабић – Аџић
Спасенија Бјелетић
Јања Вујовић
Јован Будалић – Прерача
Андрија Албијанић – Бајици
Софија Дундић
Обрад Милошевић – Бистрић
Крстиња Албијанић – Блајце
Лука Милићевић – Сјеверско
Крсто Бабић – Аџић

ФОЧА

Раде Црњак – Мосоровићи
Гоја Црњак – Мосоровићи
Госпава Гајовић – Ринцећа
Василије Вуковић – Вучинић
Јелена Шкобо – Стрганци
Зорка Сушић – Мрежица
Зорка Личић – Мрежице
Милан Лаловић – Јелашца
Василије Ђуровић – Мосоровић
Сава Драшковић – Мрежица
Крсто Голијанин
Јока Голијанин – Родиљ
Јанко Шкоба – Колаковићи
Ружа Сушић – Сакаровић
Милица Мацаљ – Сулови
Анђа Дракула – Закмур
Стојан Радановић – Билотић
Обрад Симовић – Јабука
Радоје Драшковић – Осија
Милица Ђуровић – Бараковац
Анђа Ђуровић – Бакова
Секула Милинковић – Устиколина
Милка Цетрић – Јабука
Даница Лаловић – Јелашца
Ристо Остојић – Виовић
Перо Маловић – Боровић
Божо Јовановић – Јошаница

Милан Матуловић – Требиње
Јованка Сушић – Татаровићи
Гоја Остојић
Стана Кењић – Вијовићи
Ђурђа Сушић–Рашкови
Спасоје Драшковић – Мрежица
Аница Ђајић – Врбница
Јелка Капуран – Милотина
Тимотије Павловић – Пређић
Милосава Ћосовић – Колаковић
Милка Режић – Височић
Спасоје Ковачевић – Закмур
Грозда Давидовић – Туловићи
Љупко Дракул – Горомље
Милован Милетић – Кута
Ристо Филиповић – Градац
Савка Симовић – Милотина
Зорка Пауновић
Видоје Дракул – Закмур
Славко Требња – Присоје
Гојко Пргања – Вучево
Благоје Тодоровић – Боговићи
Лазар Вуковић – Вичинић
Стоја Црњак – Мосоровићи
Јоле Малић – Нурица
Гоја Скакавац – Фоча
Славка Лаловић – Виовићи
Филип Божовић – Борје
Јованка Драшковић – Ворин
Младен Сушић – Рачковићи
ојa Вуковић – Виченица
Богдан Ристичевић – Боговићи
Тарса Вуковић – Фоча
Тихомир Саламаџија – Драгочава
Вукосава Ристичевић – Боговићи
Трифун Божовић – Борје
Марија Ристичевић – Јабука
Анђелка Сушић – Раковићи
Јово Шкипина – Гајевић
Лазар Дракул – Закмур
Милица Милетић – Бакови
Стојан Ристичевић – Боговићи
Јоко Саламадија – Драгочава
Јована Драшковић – Јабука

Ристо Елез – Борјанице
Василије Перишић – Слатина
Ђуро Говедарица – Калиновик
Недјељко Драшковић – Осија
Тодор Тепавчевић – Сијерча
Никола Милетић – Фоча
Ђоко Аничић – Фоча
Алекса Јанковић – Ђеђево
Милан Елез – Борјанице
Ружица Илић – Зашур
Петар Кенић и Мара Остојић – Вијовићи
Јово Митровић – Бунови
Мирко Сушић – Буњи
Спасоје Крнојелац – Белени
Василије Ристичевић – Боговићи
Милена Вуковић – Буковица
Сока Вуковић – Виченица
Стево Врана – Дражљево
Милован Дракул – Закмур
Стана Сушић – Мрежица
Ђорђо Шкобо – Јабука
Ристо Илић – Врбица
Радован Шолаја – Вратло
Илија Тришин – Вуњаци
Митар Ђајић – Закмур
Јово Сушић – Рашковић
Смиљана Јакшић – Беђ
Никола Нишић – Жељево
Тодор Матовић – Поповић
Васо Матовић – Бунови
Јово Матовић – Ридањ
Јованка Перендија – Вичинићи
Васо Драшковић – Осија
Обрад Вуковић – Вичинићи
Вукосав Будалић – Турача
Владо Симовић – Јабука
Даница Црњак
Сока Црњак – Мосоровићи
Милан Елез – Пољице
Кристина Драговић
Владо Драшко – Јабука
Мара Црњак – Мосоровићи
Спасоје Дубовина – Тауљићи
Благоје Сушић – Фоча

Митар Паприца – Љубиња
Сава Елез – Пијеци
Љубица Симовић – Јабука
Цвета Тепавчевић – Сијерче
Милица Симовић
Даница Симовић – Милотина
Раде Црњак – Мосоровић
Стјепан Ћосовић –Барне Њиве
Даница Ћосовић – Барне Њиве
Симо Ћосовић– Барне Њиве
Стоја Ћосовић – Барне Њиве – Фоча

НАПОМЕНА АУТОРА

Ово је само дио дугачког списка жртава добојског логора смрти. Подаци су узети из »Споменице«, а њен главни уредник доктор Јово С. Дракулић са својим сарадницима дошао је до ових више од 1.000 имена жртава уз помоћ очевидаца страдања у логору и црквених записа, као и кориштењем докумената аустроугарских војних власти. На жалост, списак жртава је много дужи; још неколико хиљада лица оставило је своје кости по брежуљцима око Добоја или на путу до логора, и имена многих од њих можда се никада неће сазнати. У ово, друго, издање унесено је и десетине нових имена. Извршене су и исправке неколико имена људи и мјеста из првог издања, али се не искључују још многобројне грешке.

Као шири завичај мртвих, чија имена доносимо, узети су бивши срезови, по територијалној подјели из 1938. године, како је то у »Споменици« сређено. Тако су под »Срез Сарајево« унесена имена умрлих из Пала, Сокоца, Прибоја, Хаџића и других мјеста из ближе и даље околине Сарајева.

САДРЖАЈ

ДУШАН ПАРАВАЦ

ДОБОЈСКИ ЛОГОР
1915–1917.

Издавач:
Радна организација »Глас комуна« и Радио-Добој
у Добоју

Штампа:
Штампарија НИШРО »Ослобођење« Сарајево

за Штампарију:
ПЕТАР СКЕРТ, граф. инж.

Кориштени фотоси:

Музеј револуције у Сарајеву, Енциклопедија БиХ, »Политика свет«, »Глас комуна« Добој »Споменица 1915–1917«.